

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

**ДИПЛОМНА РОБОТА
НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ**

на тему:

**Вивчення життєвого шляху В'ячеслава
Чорновола як засіб формування в учнів
громадянської компетентності**

студентки IV курсу, групи СОІз-41

предметної спеціальності

014.03 Середня освіта (Історія)

Клюс Інни Василівни

Керівник:

Паска Богдан Валерійович

кандидат історичних наук, доцент

Рецензент:

Галицька-Дідух Тамара

Вячеславівна

кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1.	8
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ	8
1.1. Поняття громадянської компетентності в сучасній педагогіці	8
1.2. Роль історичних постатей у формуванні ціннісних орієнтацій учнів	17
1.3. Психолого-педагогічні аспекти розвитку громадянської компетентності в учнів різних вікових груп	24
РОЗДІЛ 2.	30
ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ПРИКЛАД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ	30
2.1. Формування світогляду В. Чорновола та дисидентський період його діяльності	30
2.2. Внесок В. Чорновола у становлення незалежної України	34
2.3. Система поглядів, морально-етичних і громадянських цінностей В. Чорновола	49
РОЗДІЛ 3.	55
ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ БІОГРАФІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ	55
3.1. В'ячеслав Чорновіл у шкільній програмі та навчальній літературі	55
3.2. Використання інтерактивних методів навчання під час вивчення історичних постатей (на прикладі В. Чорновола)	58
3.3. Особливості формування громадянської компетентності в учнів крізь призму вивчення життєвого шляху та діяльності В. Чорновола	64
ВИСНОВКИ	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність роботи. Формування громадянської компетентності є одним із ключових завдань сучасної української освіти, оскільки вона сприяє вихованню відповідальних, активних громадян, здатних до усвідомленого суспільного вибору та участі у демократичних процесах. У цьому контексті особливу роль відіграє історична освіта, яка не лише передає знання про минуле, а й формує громадянську свідомість учнів через приклади видатних особистостей.

В історії України є постаті, без яких важко уявити шлях до незалежності та утвердження демократичних цінностей. Однією з таких постатей є В'ячеслав Чорновіл – видатний державний діяч, політик, публіцист і безкомпромісний борець за національну ідею. Його внесок у розбудову української державності, формування громадянського суспільства та становлення політичної культури в Україні важко переоцінити.

Сьогодні, в умовах нових викликів та загроз, актуальність дослідження життя й діяльності В'ячеслава Чорновола не зменшується, а навпаки, набуває ще більшого значення. Науковий аналіз подій середини 1950-х – кінця 1980-х років, пов'язаних із боротьбою за незалежність, становленням суспільно-політичного руху, зокрема Народного Руху України, дозволяє краще зрозуміти, як формувалися ідеологічні засади української державності та які виклики довелося подолати тим, хто присвятив своє життя її виборюванню.

Діяльність В'ячеслава Чорновола охоплювала різні сфери суспільного життя: він був не лише політиком, а й журналістом, дисидентом, правозахисником, одним із натхненників руху шістдесятників. Його політичний шлях – це історія незламної волі та глибокої віри у майбутнє України.

Не менш важливим є його внесок у розвиток української суспільно-політичної думки. Його новаторські ідеї, прагнення змінити суспільство на основі принципів свободи, справедливості та національної

гідності стали фундаментом сучасної демократичної України. Чорновіл вірив у силу громадської ініціативи, розумів важливість політичної просвіти та активної участі громадян у процесах державотворення.

Про актуальність дослідження його життєвого шляху свідчить не лише велика кількість наукових праць, присвячених його діяльності, а й те, що ідеї, які він відстоював, залишаються важливими у сучасному політичному дискурсі. Символічним є той факт, що у 2014 році на загальнодержавному рівні було вперше відзначено 25-річчя створення Народного Руху України – політичної сили, заснованої за безпосередньої участі Чорновола. Це ще раз підтверджує його роль у формуванні незалежної України та розвитку її політичної культури.

Вивчення біографії В'ячеслава Чорновола, аналіз його суспільно-політичної діяльності на основі сучасних історіографічних досліджень дозволяють глибше зрозуміти особистість цієї видатної людини, виявити чинники, які вплинули на його світогляд, політичні рішення та стратегічні орієнтири. Його життя – це не лише сторінка в історії України, а й приклад справжнього служіння народові, натхнення для майбутніх поколінь, які прагнуть будувати сильну та демократичну державу.

Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю пошуку ефективних методичних підходів до громадянського виховання учнів на основі історичних персоналій. Включення теми В'ячеслава Чорновола до освітнього процесу може допомогти школярам краще усвідомити цінність демократичних ідеалів, національної свідомості та відповідального ставлення до долі своєї держави.

Метою дослідження – є обґрунтування методичних підходів до вивчення життєвого шляху В'ячеслава Чорновола як засобу формування громадянської компетентності учнів, а також розробка практичних рекомендацій щодо його ефективного застосування в навчальному процесі.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі **завдання**:

1. Проаналізувати науково-методичну літературу щодо формування громадянської компетентності учнів.
2. Дослідити роль історичних постатей у вихованні громадянських цінностей.
3. Визначити освітній потенціал життєвого шляху В'ячеслава Чорновола у контексті громадянської освіти.
4. Розробити методичні підходи до вивчення біографії В'ячеслава Чорновола в шкільному курсі історії.
5. Запропонувати практичні форми й методи навчання, які сприятимуть розвитку громадянської компетентності учнів на основі аналізу його діяльності.
6. Провести апробацію розроблених методичних рекомендацій і оцінити їхню ефективність.

Об'єкт дослідження – процес формування громадянської компетентності учнів у шкільному курсі історії.

Предмет дослідження – методичні засоби та підходи до вивчення життєвого шляху В'ячеслава Чорновола з метою розвитку громадянської компетентності учнів.

Хронологічні межі. Дослідження охоплює період з середини 1950-х років до 1999 року. Нижня межа обумовлена початком активної громадсько-політичної діяльності В'ячеслава Чорновола, коли він формував свої погляди та долучався до дисидентського руху. Верхня межа визначена його трагічною загибеллю 25 березня 1999 року, що стало символічним завершенням його державотворчої діяльності в незалежній Україні. Особливу увагу приділено періоду 1960–1980-х років, коли Чорновіл зазнав політичних переслідувань і відіграв важливу роль у боротьбі за права людини та національне відродження.

Географічні рамки. Дослідження охоплює територію України як основний простір діяльності В. Чорновола, зокрема Львівщину та Київщину, які відіграли ключову роль у формуванні його як публіциста, політика та

громадського діяча. Значна увага приділяється міжнародному контексту боротьби за права людини та діяльності української діаспори, яка підтримувала Чорновола та сприяла розповсюдженню його праць за межами СРСР.

Аналіз джерел і літератури. У процесі дослідження теми дисидентського руху в Україні у другій половині XX століття було використано широкий спектр історичних, наукових та методичних джерел. У дослідженні життя та діяльності В'ячеслава Чорновола використано низку авторитетних історичних джерел. Зокрема, монографія В. Деревінського «В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою», яка глибоко аналізує політичну та громадську діяльність Чорновола. Також важливою є праця Г. Гончарука «Народний Рух України. Історія», що детально висвітлює створення та розвиток Народного Руху України, в якому Чорновіл відіграв ключову роль. Вагомими є монографії, матеріали конференцій та наукові розвідки, зокрема праці С. Давимуки, В. Барана, які дозволили глибше осмислити політичний та суспільний контекст доби.

Окреме місце посідає методична література, що стала підґрунтям для розробки ефективних форм подачі навчального матеріалу. Зокрема, використовувалися праці О. Пометун, В. Тоболіна, які висвітлюють підходи до компетентнісного навчання, формування критичного мислення, застосування схем-портретів та інтерактивних методів на уроках історії. Зокрема, стаття О. Власенко «Дослідження процесу формування громадянських цінностей школярів в освітніх закладах» аналізує зміст процесу формування громадянських цінностей у школярів. Також важливою є праця Л. Угрин «Громадянська компетентність в умовах сучасної демократії», яка розглядає формування громадянської компетентності в контексті демократичного суспільства. Такий комплексний підхід дав змогу не лише проаналізувати дисидентський рух, а й створити методично обґрунтований освітній продукт.

Методи дослідження. Теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення наукової літератури з проблеми формування громадянської компетентності; вивчення документальних джерел, пов'язаних із життям і діяльністю В'ячеслава Чорновола. Емпіричні: спостереження за навчальним процесом, анкетування учнів та вчителів, аналіз освітніх програм і підручників. Методи педагогічного експерименту: розробка та впровадження методичних матеріалів у навчальний процес, оцінка ефективності запропонованих методичних підходів.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі ідейного розвитку та політичної діяльності В'ячеслава Чорновола, що дає змогу краще зрозуміти еволюцію українського національно-визвольного руху другої половини ХХ ст. в контексті викладання відповідного матеріалу в ЗЗСО. У роботі здійснено спробу систематизувати його публіцистичні й політичні погляди, проаналізувати вплив дисидентського руху на суспільні трансформації в Україні, а також дослідити його роль у створенні незалежної Української держави. Використання архівних документів, мемуарної літератури, публіцистики та матеріалів української та зарубіжної історіографії дозволяє по-новому оцінити внесок В. Чорновола у формування сучасної політичної культури України.

Практичне значення дослідження полягає в його можливому використанні в освітній, науковій та громадсько-політичній сферах. Отримані результати можуть бути застосовані при викладанні історії України, політології та правознавства у закладах середньої, професійної та вищої освіти, а також у наукових дослідженнях, присвячених дисидентському руху та боротьбі за незалежність України. А також, спрямованих на збереження пам'яті про В'ячеслава Чорновола та його внесок у становлення української державності.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів та загальних висновків, списку використаної літератури, додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ

1.1.Поняття громадянської компетентності в сучасній педагогіці

Відкритість та сталість будь-якого демократичного суспільства значною мірою залежать від рівня громадянської компетентності його учасників. У сучасному світі, що постійно змінюється та стикається з новими викликами, важливою умовою його стабільності та гармонійного розвитку є здатність громадян активно долучатися до суспільних процесів. Це включає участь у прийнятті рішень, критичний аналіз інформації, конструктивне вирішення конфліктів і подолання проблем політичного, економічного, соціального чи культурного характеру. Саме тому питання формування громадянської компетентності є ключовим у становленні розвинутого громадянського суспільства.

Передусім, ця компетентність створює передумови для активного включення громадян у політичне життя держави, особливо через реалізацію права голосу під час виборів. Водночас вона сприяє вихованню почуття відповідальності, оскільки в демократичному суспільстві громадяни не лише мають певні права, а й несуть відповідальність за свої дії та зобов'язані дотримуватися законодавчих норм. Крім того, високий рівень громадянської компетентності формує навички критичного мислення, що допомагає аналізувати інформацію, відрізняти достовірні факти від маніпуляцій і фейків.

Зрештою, громадянська компетентність є основою розвитку демократичного суспільства, де права і свободи кожної особи захищені, а людська гідність визнається найвищою цінністю. У цьому контексті її формування виступає не лише фактором особистісного розвитку, а й запорукою ефективного функціонування держави та суспільства загалом.

У контексті компетентнісного підходу громадянська компетентність розглядається як багатогранне утворення, що включає кілька ключових складових. Насамперед це громадянознавчі знання, які охоплюють широкий спектр аспектів суспільного життя, зокрема філософські, культурні, політичні, економічні, правові, соціальні й морально-етичні компоненти. Важливим елементом громадянської компетентності є також сформовані зміни та навички, які сприяють соціалізації особистості та її інтеграції в різні сфери суспільного життя. Окрім того, вона включає громадянські цінності, установки й ставлення, які базуються на демократичних, національних та загальнолюдських засадах.

Науковці, зокрема О. Кошелєв та О. Бескорса, аналізуючи складові громадянської компетентності, виокремлюють три основні компоненти: ціннісний, знаннєвий і діяльнісний. Ці складові визначають сутність громадянської компетентності як характеристики особистості, що формується в межах навчального процесу, здобуття освіти та активної громадянської позиції. Водночас наголошується на тому, що розвиток громадянської компетентності має вагоме значення для професійної підготовки фахівців різних галузей, адже сприяє їхній активній взаємодії з суспільством [34, с. 57]

Значний внесок у вивчення структури громадянської компетентності зробили В. Кравцов і Т. Кравцова, які поділяють її на когнітивний, операційно-процесуальний і ціннісно-мотиваційний компоненти. Когнітивний аспект передбачає засвоєння знань та норм, що відображають суть громадянської свідомості, а також готовність до громадянського виховання, освіти й саморозвитку. У свою чергу, операційно-процесуальний компонент охоплює професійні знання, уміння та навички, які забезпечують здатність особистості реалізовувати громадянську активність у професійній сфері та суспільному житті. Ціннісно-мотиваційний компонент визначає світоглядні орієнтири особистості, мотиви й установки, що відображають її сприйняття громадянських цінностей та норм [35, с. 33].

Дослідник І. Жадан розглядає громадянську компетентність як інтегративну характеристику особистості, що визначається рівнем сформованих компетентностей, необхідних для ефективної участі в суспільному житті. О. Власенко, у свою чергу, підкреслює, що громадянська компетентність є комплексним утворенням, що поєднує знання, навички, систему цінностей і практичний досвід, які забезпечують гармонійну взаємодію людини із суспільством та сприяють її самореалізації [24, с. 9–10, 17].

У контексті розвитку громадянської культури важливою складовою є усвідомлення особистістю суспільно значущих явищ у політичній, економічній, соціальній, екологічній і культурній сферах. Крім того, громадянська компетентність передбачає здатність особи користуватися своїми правами та виконувати обов'язки, адаптуючись до різних соціальних ситуацій. Як зазначає В. Шахрай, громадянська компетентність проявляється у балансі між активною участю в суспільно-громадських процесах у періоди їхньої актуалізації та певною пасивністю в менш значущі моменти. Вона орієнтована на досягнення консенсусу, толерантність, раціональне осмислення суспільних явищ і водночас – на підтримку емоційно-почуттєвого компонента, що є важливою складовою громадянської культури особистості [72, с. 128].

З огляду на вищезазначене, громадянська компетентність є визначальним чинником формування особистості як активного члена суспільства, що усвідомлює свою відповідальність перед державою і громадою, готовий відстоювати демократичні цінності, розвивати свою правову культуру та брати участь у громадянському житті.

Відповідно до цього підходу, громадянську компетентність трактують як сукупність здатностей і мотиваційних установок особистості, що спрямовують її на активну та усвідомлену участь у громадському житті держави. Ця участь базується на демократичних засадах, отриманих знаннях, сформованих навичках і ціннісних орієнтирах. Важливо зазначити, що

дослідження громадянської компетентності невіддільне від питань громадянської активності, формування громадянської позиції та здійснення відповідального громадянського вибору.

Формування громадянської компетентності вимагає виконання особистістю різноманітних соціальних ролей, таких як виборець, активний член громадянських ініціатив, учасник громадських організацій тощо. Відтак, поняття «громадянська компетентність» має широкий зміст, що охоплює як філософсько-освітні аспекти, так і практичні механізми її реалізації в суспільстві. Попри наявність різних трактувань цього поняття, варто враховувати його чітку приналежність до сфери освіти. У міжнародних, європейських та державних освітніх документах громадянська компетентність визначена як одна з ключових компетентностей, що формується в межах академічного середовища, зокрема в освітніх закладах.

Аналізуючи поняття «ключові компетентності», Є. Іванов характеризує їх як «суспільно визнаний комплекс знань, умінь, навичок, ставлень тощо, що мають особистісно-соціально-діяльнісний характер» [27, с. 37]. Олена Пометун розглядає ключові компетентності як міжпредметні (надпредметні), оскільки вони дають змогу особистості ефективно функціонувати у складних, багатовекторних сферах діяльності [48, с. 7]. Ці компетентності є необхідними для будь-якої людини незалежно від її професії чи соціального статусу, оскільки сприяють її особистісному та професійному зростанню, забезпечують можливість реалізовувати активну громадянську позицію, сприяють працевлаштуванню та інтеграції в соціальне життя.

У науково-педагогічних джерелах поняття «ключові компетентності» використовується для позначення важливих навичок, знань та особистісних якостей, що забезпечують успішну адаптацію людини до вимог сучасного суспільства. До важливих компетентностей, серед яких обов'язково виокремлюється громадянська компетентність, належать:

- Інформаційна компетентність – здатність здійснювати пошук, аналіз, відбір і застосування інформації з різних джерел задля розв’язання особистісних, навчальних або професійних завдань.

- Комунікативна компетентність – уміння ефективно взаємодіяти з іншими, що проявляється в здатності до усного й письмового мовлення, слухання та співпраці в команді.

- Критичне мислення – вміння аналізувати та оцінювати інформацію, ухвалювати обгрунтовані рішення й розв’язувати складні проблеми.

- Креативність і інноваційність – здатність генерувати нові ідеї, приймати нестандартні рішення та сприяти впровадженню інноваційних підходів.

- Соціокультурна компетентність – готовність до взаємодії в багатокультурному середовищі та розуміння цінності культурного різноманіття.

- Самоорганізація та саморегуляція – уміння управляти власним часом, ресурсами та емоціями для досягнення поставлених цілей.

У травні 2018 року Рада Європейського Союзу ухвалила оновлені рекомендації щодо ключових компетентностей для навчання протягом усього життя, вперше закріплені ще у 2006 році. В цьому документі визначено вісім ключових компетентностей, що є необхідними для особистісного розвитку, підтримання здорового способу життя, професійної самореалізації, активної громадянської позиції та соціальної інтеграції. Серед них громадянська компетентність займає вагоме місце.

Відповідно до цього документа, громадянська компетентність визначається як здатність діяти відповідально у суспільному житті, брати активну участь у громадській і соціальній діяльності, усвідомлюючи соціальні, економічні, правові, політичні процеси та їхній взаємозв’язок із глобальними тенденціями. Інший документ Ради Європи деталізує цю компетентність у категоріях знань, умінь та цінностей, підкреслюючи

значення розуміння демократичних принципів, толерантності, прав людини та соціальної відповідальності.

Необхідною складовою громадянської компетентності є повага до культурної різноманітності, вміння взаємодіяти з іншими на засадах конструктивного діалогу та співпраці. Критичне мислення, активна громадянська участь, здатність ухвалювати рішення на різних рівнях (від місцевого до міжнародного) є важливими для формування демократичного суспільства. Водночас, ключовими аспектами залишаються повага до прав людини, рівності, приватності, відповідальне ставлення до довкілля, а також підтримка міжкультурного спілкування як засобу подолання соціальних розбіжностей, утвердження справедливості та забезпечення правосуддя [3].

Громадянська компетентність є однією з ключових компетентностей Нової української школи (НУШ) і передбачає формування у здобувачів освіти свідомого громадянського ставлення, відповідальності, активної участі у суспільному житті, критичного мислення та розуміння прав і обов'язків [1]. Вона включає:

- політичну освіченість і правову грамотність;
- здатність до соціальної взаємодії;
- знання історичних подій і процесів;
- патріотичне виховання та національну ідентичність;
- медіаграмотність і критичне мислення.

Громадянську освіту в закладах загальної середньої освіти не варто обмежувати урочною діяльністю. Зміст такої освіти передбачає наскрізну реалізацію її завдань на всіх рівнях освітнього процесу: навчанні, позакласній роботі, виховному середовищі закладу освіти, соціальному партнерстві з місцевою громадою та батьками й оточенням учнівства.

При викладанні інтегрованого курсу «Громадянська освіта» варто звертати особливу увагу на формування в учнів медіаграмотності. Оскільки йдеться про вміння учнів та вчителів розрізняти спроби ворожої пропаганди, медійного проникнення у нашу підсвідомість та недопустимість

легковажного поширення учнями у відкритому інформаційному просторі різного роду символіки рашизму.

З 2018 навчального року освітня реформа переходить на новий етап реалізації громадянської та історичної освітньої галузі. Для цього Міністерство освіти і науки України затвердило Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні [3].

Ключові аспекти реалізації компетентності:

- Включення громадянської освіти в курс історії України та всесвітньої історії.
- Використання інтегрованих курсів, таких як «Досліджуємо історію і суспільство» та «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти».
- Оновлення змісту підручників для 5–6 класів відповідно до компетентнісного підходу.
- Акцент на формуванні критичного мислення через аналіз історичних джерел.
- Використання онлайн-платформ, таких як www.citizen.in.ua, що містять інтерактивні відеоуроки та навчальні матеріали.

На основі модельної програми було створено 12 навчальних програм для 5–6 класів, що дозволяють школам самостійно обирати найкращий варіант викладання громадянської освіти.

Рекомендовані підручники:

- «Історія України. Всесвітня історія. 6 клас» (автори: Щупак І.Я., Бурлака О.В., Майорський В.В.)
- «Досліджуємо історію і суспільство. 5-6 класи» (автори: Пометун О.І., Ремех Т.О.)
- «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти» (автори: Власова Н.С., Желіба О.В., Секиринський Д.О.)

Підручники містять практичні завдання, спрямовані на розвиток критичного мислення та формування в учнів навичок аналізу історичних подій, їхніх наслідків для розвитку суспільства.

Також корисним ресурсом для викладачів є підручник для студентів ЗВО «Громадянська освіта та методика її навчання»

Методи реалізації громадянської компетенції:

- Проєктна діяльність (учні працюють з історичними джерелами, створюють власні дослідження, висвітлюють актуальні суспільні теми).
- Дискусії та дебати (аналіз історичних подій, обговорення прав людини, громадянських обов'язків, ролі держави).
- Ігрові технології (рольові ігри на теми виборів, функцій державних інституцій, політичних реформ).
- Медіаосвіта (аналіз медіаконтенту, визначення маніпуляцій, формування інформаційної грамотності).
- Інтеграція з іншими дисциплінами (зв'язок історії з правознавством, соціологією, політологією, економікою).
- Використання онлайн-ресурсів, зокрема ресурсів медіаграмотності (<http://www.medialiteracy.org.ua>, <https://toolbox.medialiteracy.org.ua/>), що містять навчальні матеріали для розвитку критичного мислення та медіаграмотності.

З огляду на умови інформаційної війни, громадянська освіта є важливим елементом формування національної стійкості та соціальної згуртованості. Основним завданням педагогів є:

- розвиток критичного мислення щодо інформації з різних джерел;
- формування патріотичного світогляду на основі об'єктивного аналізу історичних подій;
- виховання відповідального громадянина, здатного приймати обгрунтовані рішення [3].

Громадянська компетентність у сучасній педагогіці є багатовимірним поняттям, що охоплює освітній, соціальний та особистісний аспекти розвитку учнів. Завдяки інтегрованому підходу НУШ, зокрема в межах історичної освітньої галузі, здійснюється системна робота над формуванням у школярів

громадянської позиції, історичної свідомості та навичок критичного мислення.

Огляд науково-педагогічної літератури, присвячений проблемі громадянської компетентності, дав змогу виділити три основні підходи до її трактування. Це компетентнісний, особистісний і діяльнісний підходи, кожен з яких має свою специфіку і значущість у контексті дослідження.

Компетентнісний підхід розглядає громадянську компетентність як комплекс знань, умінь, навичок, ціннісних орієнтацій, ставлень, дій та переконань, які забезпечують людині можливість ефективно виконувати роль громадянина. Така особа здатна не лише користуватися своїми правами, а й відповідально ставитися до виконання громадянських обов'язків, беручи активну участь у суспільно-політичному житті держави.

З іншого боку, у межах особистісного підходу громадянська компетентність розглядається як невід'ємна риса особистості, що визначає її здатність адаптуватися до умов громадянського суспільства. Така людина не лише усвідомлює свої права та обов'язки, а й гармонійно розвивається, дотримуючись демократичних цінностей і норм соціальної взаємодії.

Діяльнісний підхід наголошує на активному залученні особи до громадянського життя. Тут громадянська компетентність постає як діяльність, що спрямована на реалізацію демократичних принципів, застосування отриманих знань і сформованих ціннісних орієнтацій у практичній взаємодії з суспільством. Вона передбачає не лише розуміння власної ролі у громадському просторі, а й готовність діяти, брати на себе відповідальність і сприяти спільному добробуту.

Подальший аналіз науково-педагогічної літератури та освітніх документів європейської спільноти дав змогу виокремити ключові елементи, що формують громадянську компетентність. До них належить політична освіченість, яка включає знання про систему влади, законодавчі норми, права, свободи та обов'язки громадян. Важливим складником є етичність і мораль, що визначають принципи поведінки громадянина. Соціальна свідомість

виявляється у здатності розуміти суспільні проблеми та реагувати на них відповідально. Міжкультурна компетентність проявляється у повазі до культурних відмінностей і толерантному ставленні до різних соціальних груп. Також значущими компонентами є громадянська активність, критичне мислення та готовність до співпраці, що сприяють ефективній взаємодії та розв'язанню спільних проблем у демократичному суспільстві.

1.2. Роль історичних постатей у формуванні ціннісних орієнтацій учнів

Формування громадянської компетентності учнів є одним із ключових завдань сучасної освіти, зокрема в умовах Нової української школи. Одним із ефективних засобів виховання свідомого громадянина є ознайомлення учнів з історичними постатями, які відіграли значну роль у становленні національної ідентичності, демократичних цінностей і громадянського суспільства. Дослідження біографій видатних діячів дозволяє не лише розширити знання учнів про історичні події, а й сприяє розвитку їхньої особистісної позиції, моральних якостей та патріотичних переконань.

Історичні особистості є носіями певних ідеалів, принципів та життєвих стратегій, що можуть стати орієнтирами для молодого покоління. Вивчення життєвого шляху видатних діячів формує в учнів відповідальність, активну громадянську позицію, почуття національної гідності та усвідомлення значення демократичних цінностей. У процесі аналізу діяльності таких постатей учні здобувають практичні знання про громадянську активність, боротьбу за права людини, відстоювання національних інтересів [14].

Одна з ключових проблем сучасної методики викладання історії полягає у визначенні ефективних методичних умов та підходів до ознайомлення учнів з видатними історичними постатями, розкриття їхньої ролі у суспільних процесах та оцінки їхнього впливу на розвиток держави. Це питання виходить за межі простого переліку відомих історичних

особистостей і охоплює також переосмислення методологічних підходів до аналізу їхньої діяльності. Зокрема, важливим є використання антропологічного підходу у викладанні історії, що дозволяє розглядати постаті не лише крізь призму їхніх досягнень, а й у контексті соціокультурного середовища, в якому вони жили [28, с. 6].

Як наука, що вивчає минуле, історія потребує глибокого аналізу життєвого шляху історичних постатей, оцінки їхньої діяльності та її наслідків. Включення біографічного аспекту до навчального процесу дає можливість оживити історичні події, допомагаючи учням усвідомити причини тих чи інших суспільних змін. Завдяки вивченню особистостей історія перестає бути лише хронологією фактів і перетворюється на засіб осмислення суспільних закономірностей, надаючи учням можливість критично оцінювати моделі поведінки видатних діячів [33, с. 301–302].

Формування уявлень про історичних осіб у процесі навчання передбачає чітке розуміння поняття «історична особа». У методичній науці цей термін означає людину з виразними індивідуальними рисами, яка зробила значний внесок у розвиток суспільства та історичних подій. Відповідно, історичний портрет розглядається як комплексна характеристика особи, що включає біографічні дані, світоглядні орієнтири та визначальні моменти життєвого шляху [33, с. 305, 307–308].

Однією з основних вимог у викладанні історії є поєднання фактологічного матеріалу з розвитком у школярів умінь формувати оціночні судження. Це передбачає дотримання принципу єдності знань та оцінок щодо діяльності історичних осіб. Учитель має не лише передавати інформацію про життя та досягнення визначних особистостей, а й створювати умови для формування критичного мислення в учнів. Важливо розглядати діяльність історичних діячів у контексті доби, в якій вони жили, допомагаючи учням усвідомити їхній зв'язок із суспільством, культурними та політичними процесами того часу.

Одним із ключових методів викладання історії є розповідь учителя, що містить не лише опис біографічних фактів, а й уривки з історичних джерел, документів, які ілюструють певні аспекти життя особи. Також важливу роль відіграє використання ілюстративного матеріалу, зокрема картин, схем, слайдів, історичних карт. Методична наука пропонує низку підходів до словесного викладу матеріалу про історичних діячів, серед яких: «словесний малюнок», сюжетне оповідання, картинне зображення, образний опис постаті або представника певної соціальної групи. Крім того, застосовуються прийоми контрасту та протиставлення історичних діячів, групова характеристика, а також методи драматизації розповіді.

Ефективність засвоєння матеріалу також забезпечується роботою учнів із підручниками, документами та наочними посібниками. До пояснювально-ілюстративних методів, що сприяють глибшому розумінню історичних особистостей, належать аналіз змісту історичних джерел у колективній бесіді, розповідь учителя або учня з використанням наочних матеріалів, заповнення таблиць та складання схем на основі текстів підручника.

Методичні рекомендації О. Пометун та Г. Фреймана окреслюють чітку послідовність кроків, які необхідно здійснити для ґрунтовного аналізу історичної постаті. Вона включає знайомство з основними біографічними фактами, вивчення процесу формування особистості у певному середовищі, аналіз впливу історичних умов на світогляд і характер особи, дослідження її участі у суспільному житті, а також визначення політичних і соціальних орієнтирів цієї особи. Важливим аспектом є аналіз її морально-психологічних якостей, визначення кола однодумців і сподвижників, а також оцінка її внеску у конкретну сферу суспільного життя [38, с. 55; 53, с. 135].

Крім того, розгляд історичних постатей у шкільному курсі історії має включати кілька важливих елементів. Зокрема, це біографічні дані про особу, сукупність її ідей і поглядів, що визначали спрямованість її діяльності, історичний та соціальний контекст, у якому вона працювала, ідеологічні та

культурні чинники, що впливали на її діяльність. Також необхідно оцінювати значущість її діяльності у конкретних історичних подіях та суспільних процесах, простежувати її внесок у розвиток суспільства та аналізувати історичний простір і час, у якому вона діяла.

Таким чином, вивчення історичних постатей у школі є важливим елементом формування історичного мислення учнів. Використання різноманітних методів і підходів дозволяє не лише отримати знання про видатних осіб минулого, а й сприяє розвитку критичного мислення, формуванню оцінних суджень та розумінню історичних закономірностей.

При вивченні історичних постатей важливо не лише надавати учням загальні відомості про їхню діяльність, а й створювати глибокий і цілісний образ часу, в якому вони жили. Кожна історична особистість є відображенням своєї епохи, і для того, щоб учні могли краще усвідомити її значення, необхідно виокремлювати ті особливі риси, які роблять її типовою для свого часу. Важливо звертати увагу на ключові моменти життя історичних діячів, коли вони стояли перед вибором, що став визначальним не лише для них, а й для подальшого розвитку суспільства та держави. Такий підхід дозволяє не просто розповісти про людину, а й показати її у дії, проаналізувати її моральні якості, оцінити мотиви вчинків та сформувати цілісне уявлення про її роль в історичному процесі [38, с. 55].

На уроках історії важливо підкреслювати унікальні особистісні риси видатних діячів. Окремі події та процеси стають більш зрозумілими та цікавими для учнів, коли вони пов'язані з конкретними людьми, які впливали на їх перебіг. Саме через вивчення індивідуальних історій формується глибше розуміння історичного процесу, оскільки учні можуть простежити не лише факти, а й логіку прийняття рішень, особисті мотиви та моральні дилеми історичних постатей.

Учитель повинен приділяти особливу увагу психологічній характеристиці історичних осіб, розкриваючи їх не лише як державних діячів, а й як людей з власними життєвими обставинами, цінностями, поглядами та

почуттями. Це можна досягти через представлення особистого та сімейного життя історичних осіб, що допомагає учням побачити їх як реальних людей, а не абстрактні фігури з підручників. Деталізація зовнішнього вигляду, особливостей характеру, звичок і мотивації дозволяє зробити історію ближчою до сучасних школярів, викликаючи у них інтерес до вивчення матеріалу.

Крім того, важливо проводити паралелі між історичними подіями минулого та сучасністю, допомагаючи учням усвідомити актуальність певних питань та їх вплив на сьогодення. Вчитель може залучати школярів до аналізу життєвих ситуацій, у яких історичні особи мали зробити вибір між кількома альтернативами, що дозволить розвивати критичне мислення та навички аргументованого судження.

Ефективне засвоєння знань про історичних постатей значною мірою залежить від того, наскільки послідовно та різносторонньо вони подаються в освітньому процесі. Важливим є поетапний підхід до вивчення історичних особистостей, який включає не лише біографічний аспект, а й аналіз їхньої ролі в суспільстві. Акцент має бути зроблений на характеристиці активності особистості у ключові моменти історії, коли вона проявила свої переконання та вплинула на перебіг подій.

Методи та завдання, що використовуються в навчальному процесі, повинні стимулювати учнів до осмислення альтернативності історичних шляхів розвитку, формувати їхнє моральне ставлення до подій та особистостей минулого. Важливо залучати школярів до обговорення складних історичних питань, аналізу різних поглядів та оцінок діяльності історичних діячів, що сприятиме формуванню їхньої особистої громадянської позиції.

Викладаючи матеріал про історичних осіб, учитель має демонструвати їх у контексті відповідної епохи, наголошуючи на тому, що кожна людина є продуктом свого часу, культури та суспільства. Це допоможе учням зрозуміти, що історія – це не просто сукупність подій, а складна система взаємозв'язків,

у якій особистості відіграють важливу роль. Одним із завдань учителя є сприяння розвитку в учнів навичок логічного мислення, аналітичних здібностей та творчого підходу до навчання. Виклад історичних біографій має спонукати школярів до креативного осмислення матеріалу, що може бути реалізовано через використання різних методичних прийомів [33, с. 304].

Значну роль у цьому відіграє метод історико-політичного портрета, який можна розглядати під час уроків чи практичних занять на основі життєпису певної історичної постаті. Для кращого засвоєння матеріалу доцільно використовувати дослідницько-творчі проєкти, які можуть включати аналіз документальних джерел, фотоілюстрації, художні описи та кінематографічні адаптації історичних подій. Такий підхід дозволяє учням не просто запам'ятати інформацію, а й критично її осмислити, розширюючи власні знання.

Існує кілька ефективних методів створення історичного портрета, серед яких особливо цікавими є розповідь від імені самої історичної особи (автобіографія, уявний звіт), виклад подій очима сучасників або опонентів, газетні статті, порівняльний аналіз з іншими діячами, використання логічних схем та таблиць, а також цитування висловлювань самої особи або її сучасників. Поєднання різних підходів у викладанні дозволяє зробити вивчення історії більш інтерактивним та залучити учнів до самостійного дослідження та інтерпретації історичних фактів [33, с. 304].

Таким чином, вивчення історичних постатей є невід'ємною складовою ефективного викладання історії, що сприяє розвитку аналітичного мислення, морального самовизначення та усвідомлення історичних закономірностей. Використання різноманітних методів та підходів дозволяє не лише розширити знання учнів, а й допомагає їм сформувати власне бачення історичного процесу, роблячи його більш осмисленим та значущим.

Особливе місце у вихованні громадянської компетентності займають особи, які присвятили своє життя боротьбі за незалежність і демократичний розвиток країни. Серед них В'ячеслав Чорновіл – видатний український

політичний діяч, публіцист, правозахисник, дисидент радянських часів, який став символом незламності українського народу в боротьбі за свободу та права людини. Його життєвий шлях є яскравим прикладом громадянської мужності, стійкості перед репресіями та відданості ідеям незалежної України.

Вивчення біографії В'ячеслава Чорновола на уроках історії сприяє формуванню у школярів морально-етичних орієнтирів. Аналіз його діяльності допомагає учням усвідомити цінність демократичних свобод, важливість громадянської відповідальності та необхідність активної участі у житті суспільства. Через обговорення історичних документів, статей, промов та спогадів сучасників учні можуть оцінити внесок В. Чорновола у розбудову української державності та зрозуміти сутність громадянської самосвідомості.

Окрім цього, вивчення життєвих шляхів видатних особистостей розширює історичну свідомість школярів, розвиває критичне мислення та формує вміння аналізувати події минулого у зв'язку із сучасністю. Уроки, присвячені таким діячам, є основою для проведення виховних бесід, дискусій, тематичних проєктів та творчих завдань, що дає змогу розкрити питання громадянської відповідальності у практичній площині.

Таким чином, роль історичних постатей у формуванні ціннісних орієнтацій учнів є надзвичайно важливою. На прикладі життєвого шляху В'ячеслава Чорновола можна виховувати свідомих громадян, які розумітимуть значення демократичних цінностей, національної єдності та активної участі у суспільному житті. Включення біографічного аналізу історичних постатей у навчальний процес забезпечує комплексний підхід до розвитку громадянської компетентності, що є необхідним для формування відповідальних і соціально активних громадян України.

Розгляд історичної постаті має відбуватися в контексті її розвитку та змін, що відбувалися протягом життя. Такий підхід дозволяє простежити еволюцію її поглядів, суспільної діяльності, моральних орієнтирів, а також вплив історичних подій на її світогляд. Учитель історії не повинен допускати однобоких, шаблонних оцінок діяльності історичних особистостей. Важливо

представити матеріал з різних точок зору, спираючись на альтернативні джерела, що дає змогу уникнути викривленого чи однозначного трактування подій. Вивчення різнопланових постатей, серед яких можуть бути не лише ті, кого традиційно вважають позитивними героями, розвиває в учнів критичне мислення, сприяє формуванню вміння аналізувати історичні процеси без зайвих упереджень.

Учні повинні навчитися оцінювати вчинки історичних діячів у тісному зв'язку з реаліями тієї доби, в якій вони жили, а не з позицій сучасного світогляду. Такий підхід дозволяє уникнути поверхневого осуду чи ідеалізації історичних постатей та сприяє більш глибокому розумінню причинно-наслідкових зв'язків між подіями.

Осміслене вивчення історичних особистостей із врахуванням суперечностей і складності їхнього життєвого шляху допомагає формувати у школярів аналітичне мислення та інтерес до історії як до динамічного, живого предмета. Дослідження життєвого шляху видатних осіб не лише дозволяє глибше пізнати історичні процеси, а й виконує важливу педагогічну функцію, впливаючи на формування особистості учня, його ціннісних орієнтирів та світогляду.

Окрім цього, аналіз діяльності конкретної особистості є своєрідним ключем до розуміння подій, у яких вона брала участь. Біографія історичного діяча не повинна подаватися у вигляді сухого переліку дат і фактів. Натомість необхідно створювати живі, емоційно забарвлені портрети, які допоможуть учням краще зрозуміти внутрішній світ особистості, її мотиви та прагнення. Такий підхід сприятиме не лише глибшому засвоєнню знань, а й допоможе виховати свідомих громадян, які зможуть критично оцінювати події минулого та їхній вплив на сучасність.

1.3. Психолого-педагогічні аспекти розвитку громадянської компетентності в учнів різних вікових груп

Розвиток громадянської компетентності є багатограним процесом, що залежить від вікових особливостей учнів, їхнього соціального середовища та педагогічних підходів, які використовуються в навчальному процесі. Формування громадянської компетентності базується на поєднанні когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів, які необхідно розглядати через призму психолого-педагогічних закономірностей розвитку дітей.

Учні цього вікового періоду 6–7 класи починають систематично вивчати історію. У них формується зацікавленість до подій минулого, проте вони ще сприймають інформацію здебільшого через конкретні образи. Важливими аспектами є:

- використання інтерактивних методів навчання (історичні ігри, театралізовані постановки);
- ознайомлення з біографіями історичних постатей як прикладами громадянської активності;
- формування первинних навичок критичного мислення через аналіз простих історичних джерел.

У віці 8–9 класів учні здатні аналізувати суспільні явища, порівнювати історичні події та їхні наслідки. Вони починають формувати власну громадянську позицію. Для цього ефективними є:

- проведення дискусій і дебатів щодо історичних подій;
- аналіз причинно-наслідкових зв'язків між історичними явищами;
- ознайомлення з поняттями прав і обов'язків громадянина через історичний контекст;
- участь у шкільних історичних конференціях і проектах.

Старшокласники (10–11 класи) вже мають сформовані світоглядні позиції, які можуть уточнюватися в процесі навчання. На цьому етапі вивчення історії спрямоване на глибший аналіз суспільних процесів. Основні методи:

- робота з першоджерелами та аналітичними матеріалами;

- моделювання історичних ситуацій і дискусії;
- проведення власних історичних досліджень;
- аналіз політичних і громадянських рухів у історичному контексті;
- розвиток навичок аргументованого висловлювання власної думки.

Громадянська компетентність є однією з ключових компетентностей, яку науковці розглядають у контексті компетентнісного підходу та компетентнісної парадигми в освітньому процесі. У педагогічній теорії її формування базується на громадянськості, що включає певну систему знань, емоційно-ціннісних орієнтацій, переживань, переконань особистості. Саме ці складові сприяють усвідомленню індивідом свого місця в суспільстві, власних обов'язків і рівня відповідальності перед співгромадянами, нацією та державою [66, с. 74].

Деякі дослідники трактують громадянську компетентність у широкому розумінні як елемент функціонування громадянського суспільства, що формує основу для активної суспільної діяльності окремих осіб, соціальних груп та суспільства загалом. У вузькому ж сенсі її визначають як важливу складову особистості сучасної людини – багатовимірне, складне та багаторівневе явище, що виявляється у володінні громадянськими цінностями, дотриманні етичних норм, розумінні правил співжиття та усвідомленні відповідальності за власні громадянські дії.

Найсприятливішим віковим періодом для розвитку громадянської компетентності вважається старший шкільний вік, оскільки саме на цьому етапі учні набувають здатності самостійно визначати власні потреби та обирати шляхи їх реалізації, критично оцінювати власну діяльність, свідомо займатися самовихованням і висувати більш високі вимоги до соціальних норм і цінностей оточення.

До старшого шкільного віку відносять учнів III рівня навчання в системі повної загальної середньої освіти, що охоплює віковий діапазон 15–17 років. У науковій літературі цей період визначають по-різному:

ранній юнацький, пізній підлітковий або ж старший підлітковий вік. Однак дослідники сходяться на думці, що саме в цей час відбувається перехід від дитячої залежності до самостійності та відповідального дорослого життя. З одного боку, завершується фізичне дозрівання, а з іншого - відбувається становлення соціальної зрілості. У цей період старшокласники починають осмислювати сучасність через призму майбутнього, намагаючись визначити сенс власного існування. Соціальний статус старшокласника змінює його життєві орієнтири, спонукаючи до переосмислення пріоритетів.

Таким чином, формування громадянської компетентності потребує вікової диференціації підходів, врахування особливостей соціального розвитку учнів та використання сучасних педагогічних технологій. Особлива роль належить учителю історії, який має не лише передавати знання, а й формувати активну громадянську позицію в учнів.

Старша школа відіграє ключову роль у розвитку громадянської компетентності учнів, оскільки сприяє розширенню їхніх знань про суспільні процеси, громадянські права, засади функціонування соціуму. Саме на цьому етапі формується особистісна громадянська позиція, визначаються соціально-політичні орієнтири. Важливим аспектом стає усвідомлення необхідності відстоювати власні права та права інших осіб, а також здатність ефективно організовувати як індивідуальну, так і колективну діяльність.

Орієнтація освітнього процесу на виховання особистості з розвиненою громадянською компетентністю передбачає значні трансформації як у змістовому наповненні навчальних предметів, так і в методах викладання, зокрема в курсі історії. Важливою є структурна складова формування компетентності, що охоплює когнітивний, емоційно-ціннісний і діяльнісно-процесуальний компоненти.

Формування громадянської компетентності у старшокласників має свої особливості, які визначаються специфікою змісту освіти та підходами до його організації. Освітня система може бути спрямована на розвиток

громадянської свідомості молоді через комплексний підхід, що включає міжпредметні зв'язки. На думку науковців, зміст освіти повинен формувати:

- розуміння безумовної цінності прав людини, свободи особистості;
- усвідомлення своєї ролі як громадянина й патріота України;
- почуття гідності, гуманістичні орієнтири, толерантність, здатність до компромісів;
- конструктивну взаємодію з владою, законослухняність;
- активну участь у демократичних процесах;
- відповідальність за власні вчинки й рішення;
- критичне мислення щодо соціально-політичної інформації;
- усвідомлення взаємозв'язку інтересів окремих осіб, груп та суспільства в цілому.

Підсумовуючи викладене у першому розділі, варто відзначити, що одним із пріоритетних напрямів формування громадянської компетентності у старшій школі є розширення знань учнів у сфері громадянської освіти, що реалізується через вивчення історичних дисциплін і їх практичне застосування. Надзвичайно важливою є системна робота, спрямована на накопичення учнями знань про сутність суспільних відносин, соціально-політичні процеси, механізми функціонування громадянських рухів, а також розуміння загальнолюдських норм поведінки.

Ефективність формування громадянської компетентності залежить від організації навчального процесу, зокрема від впровадження інтерактивних методів і технологій, які сприяють розвитку навичок громадянської поведінки. Уроки історії в старшій школі повинні не лише знайомити учнів із фактами, а й мотивувати їх до реального застосування отриманих знань. Головним завданням є поступове перетворення громадянських навичок на частину характеру та внутрішню потребу особистості. У цьому контексті педагогічний вплив має бути системним, що дозволить ефективно інтегрувати громадянську компетентність у повсякденну поведінку старшокласників.

Методичні підходи до розвитку громадянської компетентності на уроках історії України передбачають цілеспрямоване включення громадянознавчих аспектів у навчальний процес, їх системне опрацювання та усвідомлене сприйняття учнями. Важливим завданням учителя є не тільки передача інформації, а й формування у старшокласників навичок громадянської активності, критичного мислення та відповідного ставлення до історичних подій. Одним із ключових чинників успішності цього процесу є застосування інтерактивних методів навчання, які сприяють активному залученню учнів до обговорення, аналізу та осмислення історичних процесів.

Важливо підкреслити, що якісне впровадження громадянської освіти на уроках історії України залежить від постійного вдосконалення навчальних програм, підручників і методичних посібників. Освітні матеріали мають не тільки відобразити зміст громадянської освіти, а й бути побудованими так, щоб максимально сприяти ефективному засвоєнню учнями ключових понять, формування в них громадянських умінь і розвитку.

РОЗДІЛ 2.

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ЯК ПРИКЛАД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ

2.1. Формування світогляду В. Чорновола та дисидентський період його діяльності

Формування світогляду В'ячеслава Чорновола відбувалося в умовах радянської тоталітарної системи, де будь-які відхилення від комуністичної ідеології суворо каралися. Народившись у селищі Єрки на Черкащині 24 грудня 1937 р. сім'ї освітян, він змалку засвоїв любов до знань, проте його дитинство і юність пройшли в атмосфері офіційної пропаганди. Як і більшість ровесників, Чорновіл був піонером, очолював шкільну піонерську дружину, а пізніше став секретарем комсомольської організації. Однак, уже в шкільні роки він проявляв інтерес до літературної діяльності – писав вірші, які друкувалися в районній газеті [21, с. 6].

У 1955 році Чорновіл закінчив школу із золотою медаллю та вступив на філологічний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, згодом перевівшись на факультет журналістики. Студентські роки стали переломним етапом у його житті: тут він почав аналізувати радянську дійсність, що поступово призвело до формування антикомуністичних поглядів [21, с. 7].

Активно працюючи у студентській газеті «За радянські кадри», Чорновіл починав із заміток про студентське життя, а згодом став писати аналітичні статті. Його публікації привернули увагу партійного керівництва, що призвело до конфлікту з комсомольськими органами. У 1957 році його змусили на рік перервати навчання через звинувачення в «ідейній незрілості». Він поїхав на будівництво в Маріуполь, де працював у газеті будівельників, після чого повернувся до університету та завершив навчання з відзнакою.

Дипломну роботу Чорновіл присвятив публіцистиці Бориса Грінченка – діяча, який виступав за поширення української мови та культури, що вже тоді суперечило радянській ідеології. Його науковий керівник, доцент П. М. Федченко, підтримував патріотичні переконання студента. Після закінчення університету Чорновіл працював редактором на Львівській телевізійній студії, а згодом – у газеті «Молода гвардія». Саме в цей період він все більше заглиблюється у вивчення правозахисного руху, знайомиться з майбутніми дисидентами та долучається до боротьби за свободу слова [21, с. 8].

Дисидентська діяльність В'ячеслава Чорновола розпочалася в середині 1960-х років, коли він усвідомив, що радянська система не допускає жодних інакодумців, а будь-яка критика влади прирівнюється до злочину. Його виступ 4 вересня 1965 року під час прем'єри фільму «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна», де він разом із Іваном Дзюбою та Василем Стусом засудив масові арешти української інтелігенції, став одним із перших публічних протестів проти тоталітарного режиму. Ця подія визначила подальший життєвий шлях Чорновола: за свою позицію він був звільнений із роботи, позбавлений можливості вступу до аспірантури та підданий постійному тиску з боку КДБ [21, с. 18].

У 1966 році Чорновіл відмовився свідчити проти своїх друзів – братів Горинів, Мирослави Зваричевської та Михайла Осадчого, яких судили за «антирадянську агітацію». Його позиція стала приводом для відкриття кримінальної справи, і 8 липня 1966 року його засудили до трьох місяців виправних робіт із відрахуванням частини заробітку на користь держави. Радянські органи безпеки присвоїли йому кодове ім'я «Неугомонный», що свідчило про його непохитність у боротьбі за правду [21, с. 22].

Після відбуття покарання Чорновіл не припинив опозиційної діяльності. Він відкрито засуджував каральну політику КДБ, а його журналістська робота набула чіткої правозахисної спрямованості. Він перенаправив листа політв'язня Валентина Мороза з Мордовських таборів до

Верховної Ради УРСР, а також видав збірку «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)), в якій представив біографії репресованих українських інтелігентів та їхні твори, що стали підставою для їхнього засудження. Ця книга стала одним із найгучніших викривальних матеріалів радянських репресій, а її надсилання в державні установи сприйняли як злочинну діяльність [21, с. 24].

5 травня 1967 року заступник прокурора Львівської області викликав Чорновола та попередив його про кримінальну відповідальність за поширення «наклепницьких вигадок, що порочать радянський лад». Проти нього відкрили нову справу, звинувачуючи за статтею 187-1 КК УРСР. 24 липня 1967 року Чорновола знову заарештували, а 15 листопада 1967 року він отримав три роки ув'язнення. Його судовий процес був одним із показових репресій проти українського правозахисного руху [21, с. 26].

Попри жорсткий тиск, у в'язниці він не припинив боротьби: писав скарги на порушення процесуальних норм, засуджував дії радянської влади, листувався з правозахисниками. Вирок йому було скорочено наполовину завдяки амністії, і в 1969 році він вийшов на свободу, однак радянська влада продовжила чинити на нього тиск. Йому було важко знайти роботу, тому він змушений був працювати спостерігачем метеостанції, вагарем на станції Скнилів, а згодом – у Львівському відділенні Українського товариства охорони природи [21, с. 46].

У 1970-х роках Чорновіл залишався одним із лідерів правозахисного руху в Україні. Його діяльність, спрямована на викриття злочинів радянської влади, а також боротьба за національну культуру, українську мову та права людини, зробили його однією з найнебезпечніших фігур для КДБ. Його арешти, переслідування та звинувачення не зломали його дух, а навпаки – зміцнили його переконання та прагнення до справедливості [21, с. 47].

Після другої кримінальної справи репресії проти В'ячеслава Чорновола не припинилися, а лише посилювалися. 12 січня 1972 року прокуратура Львівської області відкрила проти нього нову справу за тією статтею 187-1

КК УРСР, звинувативши його у «виготовленні та розповсюдженні документів, які створили наклепи на радянський державний та суспільний лад». Його затримав КДБ разом з іншими дисидентами, серед яких були Стефанія Шабатура, Ірина Калинець та Григорій Чубай. Це була частина масштабної хвилі арестів, що отримала назву «Арештована коляда» – за призначенням знищення осередків національного руху в Україні. Вже 14ї січня обвинувачення проти Чорновола перекваліфікувалися на статтю 62 ч. 1 КК УРСР – «Антирадянська агітація і пропаганда», що передбачала до семи років ув'язнення з можливим засланням на п'ять років. Протягом 1972 року Чорновола допитували 83 рази, а загалом понад 100. Він категорично відмовився свідчити проти друзів [21, с. 47].

Чорновіл вимагав надання можливості користуватися ручкою та отримувати книги від батьків, боротися з принизливими методами радянської пенітенціарної системи. Усвідомлюючи, що будь-яке заперечення в суді буде проігноровано, він у ході слідства намагався взяти всю відповідальність на себе, щоб зменшити переслідування своїх побратимів. Протягом слідства Чорновіл продовжував використовувати свою журналістську майстерність, розкриваючи абсурдність звинувачення. Однак радянська система не зважала на логіку чи факти: його було засуджено до шести років ув'язнення в колонії суворого режиму та трьох років заслання [21, с. 62].

У квітні 1980 року, коли готувалися до Олімпіади, КДБ провело нову хвилю арештів, щоб ізолювати в СРСР найактивніших дисидентів. Чорновола, який відбувався в засланні в Якутії, звинуватили у «замаху на зґвалтування» – класичний метод радянської влади для нейтралізації політичних опонентів. Суд засудив його до п'яти років обмеження волі, що стало його четвертим вироком. Він протестував, витримав 120-денне голодування, але влада залишила його за ґратами. 1983 року Чорновола звільнили за протестом прокурора Якутії, проте без права повернення в Україну [21, с. 63].

У 1990 році, після здобуття Україною незалежності, Верховний Суд УРСР переглянув справу Чорновола та визнав його засудження політичним переслідуванням, а всі обвинувачення були зняті. Його діяльність як дисидента та правозахисника стала основою для подальшої політичної кар'єри, що сприяла становленню демократичної України.

Життєвий шлях В'ячеслава Чорновола – це історія боротьби, нескореності та самопожертви. Його принципова позиція та непохитна віра в незалежну Україну зробили його символом національного відродження. Формування світогляду В'ячеслава Чорновола відбувалося під впливом тоталітарної радянської системи, проте навіть у таких умовах він зумів зберегти незалежність думки, громадянську мужність та високі моральні орієнтири. Його перехід від вірного комсомольця до активного борця за права людини та національні цінності став закономірним наслідком внутрішнього становлення та глибокого осмислення дійсності. Дисидентський період його діяльності засвідчив виняткову цілеспрямованість, силу переконань і здатність до самопожертви заради ідеї свободи. Незважаючи на численні арешти, переслідування та моральний тиск, Чорновіл не зрадив власним принципам, продовжуючи послідовно боротися за демократію, права людини і незалежність України. Його постать є зразком громадянської стійкості й невід'ємною частиною історії національного визвольного руху другої половини XX століття.

2.2. Внесок В. Чорновола у становлення незалежної України

Одним із ключових аспектів діяльності В'ячеслава Чорновола була його активна робота в Народному Русі України. У 1992 році він зазначав: «Рух – сьогодні наймасовіша політична організація України, причому організація не регіональна й не вузькофункціональна, а така, що має опору практично в усіх регіонах і в усіх соціальних групах» [7, с. 604]. У той період ця заява

повністю відповідала дійсності, оскільки суспільство покладало значні сподівання на НРУ як рушійну силу демократичних перетворень.

Формування багатопартійної системи в Україні відбувалося під впливом низки чинників, серед яких вагоме місце займали соціальні, національні, релігійні та історичні передумови [68, с. 166]. Зокрема, дослідник Г. Гончарук, аналізуючи процес боротьби українського народу за національну незалежність, звертає увагу на роль політичних організацій та партій. До таких він відносить культурно-просвітницькі товариства («Просвіта»), Кирило-Мефодіївське братство, національно-визвольний рух шістдесятників, дисидентське середовище та Українську Гельсінську Спілку. Саме ці об'єднання об'єднували найяскравіших діячів своєї епохи, серед яких були В. Чорновіл, І. Драч, А. Горська та інші. Вони відстоювали ідею державної незалежності, національного самозбереження, єдності української нації. Їхня творча та громадська діяльність полягала в тому, щоб через літературу, драматургію, публіцистику та політичні виступи висвітлювати тяжке становище українського народу, що впродовж століть вів боротьбу за свободу.

Уже в 1988 році В'ячеслав Чорновіл обіймає посаду співголови Української Гельсінської спілки та стає одним із авторів «Декларації принципів Української Гельсінської спілки». Його діяльність набуває чітко вираженого державотворчого характеру, оскільки основною метою залишається досягнення незалежності України. У червні 1989 року партійні структури змушені були звітувати щодо функціонування понад 47 тисяч самодіяльних громадських об'єднань, що демонструвало серйозні зміни у суспільно-політичному житті країни. Цей процес став своєрідним маркером переходу від однопартійної до багатопартійної системи, що сигналізувало про поступове руйнування тоталітарного ладу [21, с. 86].

Ще до офіційної появи Народного Руху України В'ячеслав Чорновіл активно виступав на багатолюдних мітингах у різних регіонах країни, зокрема в західних областях, акцентуючи увагу на неминучості здобуття

незалежності. Він переконливо доводив необхідність цього історичного кроку, наголошуючи, що лише власна суверенна держава зможе гарантувати українському народові свободу та безпеку на його рідній землі [21 с. 87].

Однак процес становлення та зміцнення Народного Руху України відбувався непросто – його супроводжували численні труднощі, політичні перешкоди та спротив радянської влади. Перші спроби створити НРУ датуються літом 1988 року, коли 4 серпня відбулася зустріч першого секретаря Львівського міськкому КПУ з В'ячеславом Чорноволом, Михайлом і Богданом Горинями. Під час цієї зустрічі обговорювалися перспективи появи на політичній арені організації нового демократичного спрямування. Надалі ці події стали ключовими для формування Народного Руху України, який, завдяки зусиллям В'ячеслава Чорновола та його однодумців, зіграв вирішальну роль у розпаді Радянського Союзу та здобутті Україною незалежності [11, с. 6].

Разом з тим варто зазначити, що ліквідація СРСР була обумовлена не лише діяльністю НРУ, а й іншими значущими подіями, серед яких – дії Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС), денонсація Союзного договору 8 грудня 1991 року, а також результати президентських виборів 1991 року, в яких В'ячеслав Чорновіл поступився своєму опоненту.

Подальша трансформація Народного Руху України в політичну партію проходила у складних умовах, що вплинуло на чисельність його прихильників – вона поступово зменшувалася. Водночас кадровий потенціал НРУ послаблювався через нестачу компетентних політиків, здатних вести державні справи на належному рівні. Політичні та соціальні зміни, які відбувалися в Україні, були нерозривно пов'язані із кризовими явищами, що перешкоджали демократичним процесам. Однак, подібно до інших історичних періодів, суспільство знаходило шляхи подолання цих викликів.

Так сталося і в СРСР, де Народний Рух України, започаткований як рух за перебудову, став каталізатором суттєвих змін у державі, підштовхнувши її до якісно нового етапу розвитку. Врешті-решт, це сприяло ухваленню Акта

проголошення незалежності України, що знаменувало початок нової доби в історії українського народу.

У своїх спогадах про створення Народного Руху України В'ячеслав Чорновіл неодноразово підкреслював ідею заснування політичної партії, яка б відрізнялася від традиційних радянських структур та отримала новий відгук у суспільстві. Після розпаду СРСР активізувалася діяльність тих груп, які раніше зазнавали переслідувань: інтелігенції, колишніх політичних в'язнів, громадських діячів, здатних протистояти системі, що втрачала свої позиції. Саме ці люди стали рушійною силою демократичного руху. Яскравим свідченням змін у суспільних настроях стали події 17 вересня 1989 року, коли у Львові відбувся масовий мітинг за участю 200–250 тисяч громадян. Це стало сигналом неминучого краху комуністичної системи, яка стрімко втрачала підтримку суспільства [56, с. 117].

В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко та їхні однодумці стали засновниками НРУ за перебудову – організації демократичного спрямування, яка прагнула до відновлення української державності. Проте внутрішні розбіжності серед членів Руху нерідко спричиняли складні ситуації, що ставали серйозними випробуваннями для партії. Об'єднувала їх чітка позиція щодо антидемократичної сутності КПРС та колоніального статусу України, який гальмував реалізацію державницьких ідей. Вони рішуче виступали за визволення українського народу від імперського контролю.

Члени НРУ наполягали на необхідності незалежності України, спираючись на юридичні документи, зокрема Статут ООН, програмні засади Української Гельсінської Спілки, а також Конституцію СРСР, яка декларувала право на самовизначення. В'ячеслав Чорновіл зазначав, що партійна верхівка штучно затримала демократичний процес, що коштувало українському народу цінного часу. Він говорив про те, що «партійна кляса» за цей період пристосувалася до змін і використала риторику перебудови для власної вигоди [56, с. 117].

Перший установчий з'їзд Народного Руху України відбувся 8–10 вересня 1989 року, зібравши 1109 делегатів, які представляли майже 280 тисяч учасників руху. Дослідник Г. Гончарук відзначає, що Левко Лук'яненко та В'ячеслав Чорновіл, які зазнали переслідувань за свої переконання, твердо відстоювали думку, що українці мають невід'ємне право на власну державу. Вони наголошували на необхідності повноцінного національного розвитку та незалежного політичного курсу України [18, с. 58]. Очевидно, що партійна номенклатура СРСР категорично не сприймала такі заклики.

9 вересня 1989 року в межах з'їзду НРУ було представлено проєкт Програми Руху, який містив широкий спектр питань. Значна увага приділялася проблемам культури, науки та мови: пропонувалося 16 ключових положень щодо культурного відродження України. Учасники Руху вважали, що ці завдання можуть бути успішно реалізовані лише за умови здобуття країною повної незалежності. Відповідно, Рух наполягав на необхідності створення демократичної партії, яка захищала б право українського народу на збереження своєї історичної спадщини та культурної самобутності. Організація підтримувала розвиток національних культур і мов усіх етнічних спільнот, що проживали в Україні. Основним завданням було досягнення культурного суверенітету держави та децентралізація управління культурними процесами, що мало покласти край багатовіковому домінуванню Москви в цій сфері [64, с. 225].

Того ж дня, 9 вересня, В'ячеслав Чорновіл виступив від імені Української Гельсінської Спілки, розмірковуючи над тим, як змінилася ситуація в країні. Він зауважив, що за останні роки значна частина суспільства втратила довіру до гасел перебудови, а партійна верхівка перегрупувала свої сили, пристосувавшись до нових політичних умов. Він закликав до активних дій у напрямку національного та соціального визволення [64, с. 279–280].

Під час цього ж з'їзду В'ячеславу Чорноволу запропонували очолити колегію Руху, однак він відмовився, пояснивши це своєю зайнятістю в Українській Гельсінській Спілці, де виконував обов'язки голови виконавчого комітету та керівника пресової служби. Водночас він підкреслив свою глибоку відданість ідеям Руху [64, с. 337].

Наступного дня, 10 вересня, Чорновіл виголосив промову, в якій підкреслив схожість своїх поглядів із Лук'яненком щодо майбутнього України як демократичної та незалежної держави. Водночас він вказав на наявність певних розбіжностей у поглядах з Іваном Драчем і Володимиром Яворівським, які бачили суверенітет України в межах оновленого Союзу. Чорновіл наголошував, що Народний Рух має стати об'єднуючою силою, здатною згуртувати українське суспільство [64, с. 282].

Він також зауважив, що частина представників Руху виступала за політичний плюралізм, тоді як інші наполягали на поступовій лібералізації комуністичної партії. Ці протилежні погляди могли призвести до внутрішнього розколу. Проте Чорновіл був переконаний, що Рух повинен прагнути не лише до змін, а й до забезпечення стабільного майбутнього країни. Він наголошував, що ця політична сила працює виключно в інтересах українського народу, захищаючи його права та свободи, і має стати символом оновлення, альтернативою радянській стагнації [74, с. 380].

Попри труднощі, Народний Рух України продовжував розширювати свій вплив. Станом на той час він об'єднував 1247 організацій, що засвідчувало високий рівень підтримки серед населення [18, с. 56].

З утворенням Народного Руху України комуністична партія України не лише отримала сильного політичного опонента, а й зіткнулася з організацією, що мала кардинально іншу структуру та принципи функціонування [30, с. 172]. Поступово почали формуватися місцеві осередки, які з часом переросли в обласні організації. Прийняте на II з'їзді Руху у 1990 році положення про заборону членства комуністів у НРУ підкреслило суттєву різницю між цією організацією та компартією, зокрема щодо цілей, методів

діяльності та політичних орієнтирів. Після краху радянської системи та виникнення нових політичних партій в Україні відбувся перехід до багатопартійності. У цей період НРУ остаточно перетворився на політичну силу, діяльність якої була нерозривно пов'язана з В'ячеславом Чорноволом – видатним політиком, який володів значним організаційним та політичним досвідом.

Існує багато оцінок щодо Народного Руху України, які трактують його не лише як політичну партію, а й як продовження багатовікової боротьби українського народу за незалежність. У цьому контексті важливо зазначити, що НРУ відіграв надзвичайно важливу роль у наближенні України до здобуття суверенітету, а діяльність В'ячеслава Чорновола мала безпосередній вплив на цей процес.

На думку історика Г. І. Гончарука, перший з'їзд НРУ став визначальним у контексті подальшого становлення Української держави та її громадян. Його значення часто порівнюють із ключовими рішеннями Центральної Ради УНР, зокрема з прийняттям Четвертого універсалу, яким було проголошено незалежність України. Це свідчить про те, що лідери НРУ мали чітке бачення майбутнього та стратегічно прораховували свої дії [18, с. 67–68].

Після приходу НРУ до влади у Львові 22 січня 1990 року було офіційно оголошено святковим днем, хоча це рішення діяло лише в межах Львівської області протягом двох років, поки В'ячеслав Чорновіл обіймав керівну посаду. Він вважав цю дату однією з найважливіших в історії України, оскільки 22 січня 1918 року було проголошено незалежність Української Народної Республіки, а через рік, 22 січня 1919 року, ухвалено Акт Злуки, що об'єднав українські землі [71, с. 25]. Нині цей день відзначається на державному рівні.

Важливою подією в боротьбі за незалежність стала акція «живого ланцюга», проведена 21 січня 1990 року. Вона стала визначальним моментом на шляху до змін у країні. Лише у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Рівненській, Житомирській та Волинській областях, а також

у Києві, відбулося 30 мітингів, у яких узяли участь близько 100 тисяч людей [55, с. 162]. В'ячеслав Чорновіл згадував цей день як історичний момент єднання українського народу: «Я мав честь розпочати ланцюг єднання у Львові від того самого каменя, що був встановлений всупереч волі тодішньої влади й постійно охоронявся львів'янами. Саме від нього розпочався історичний ланцюг єдності» [71].

Ця акція продемонструвала високий рівень національної свідомості, який досягнув свого апогею. Важливу роль у її реалізації відіграли як сам В'ячеслав Чорновіл, так і Народний Рух України.

Ставши на шлях державотворення, НРУ дотримувався гасел, які визначали його ідеологію: «Незалежна самостійна Українська держава». Проте з часом частина програмних засад партії зазнала трансформацій: замість «боротьби за державність» почали використовувати термін «розбудова держави», а лозунг «Україні – волю!» поступився місцем заклику «Україні – українську владу!» [30, с. 173]. Завдяки своїй харизмі та стратегічному мисленню Чорновіл став беззаперечним лідером НРУ, а сама партія здобула вагомий вплив у політичному просторі України. Під його керівництвом Рух перетворився на масову партійну структуру з постійним членством, що суттєво змінило український політичний ландшафт.

Особливість діяльності Народного Руху України полягала в його незвичному для того часу політичному підході. Це проявлялося у проведенні протестних акцій, мітингів, демонстрацій і пікетів, що стали реакцією партії на політичні рішення влади, зокрема у взаємовідносинах з Росією. Водночас партія активно організовувала культурологічні та просвітницькі заходи, спрямовані на захист української мови, культури й мистецтва, а також проводила широку агітаційну роботу з підвищення політичної свідомості громадян та залучення їх до суспільного життя [30, с. 175].

Прикладом ефективної державницької діяльності В. Чорновола стало його керівництво Львівською обласною Радою народних депутатів. У березні 1990 року в її складі налічувалося майже 200 депутатів, а сам Чорновіл

отримав посаду голови – що було цілком очікуваним, зважаючи на його лідерські якості та патріотичну позицію. Саме у Львові були ухвалені перші рішення, які мали загальнонаціональне значення: офіційне затвердження національної символіки, визнання синьо-жовтого прапора та тризуба як державних символів, запровадження національних свят, впровадження багатопартійності, департизація підприємств та організацій, реформи у сфері власності та землекористування.

28 квітня 1990 року Львівська обласна Рада під керівництвом Чорновола офіційно ухвалила використання національної символіки. Цей крок мав значний вплив на подальший розвиток демократичних процесів у країні. Львів став центром політичних змін, які невдовзі поширилися на всю Україну [22, с. 30–31].

Стоячи на державницьких позиціях, Народний Рух України на чолі з В'ячеславом Чорноволом активно протистояв радянському режиму та довів свою спроможність самостійно формувати політичну реальність. НРУ реалізував низку стратегічних ініціатив: Програму державного будівництва, Програму формування національної економіки та енергетики, концепцію Національної безпеки, земельну реформу, Програму боротьби з бідністю тощо [22, с. 58]. Ставши народним депутатом України у 1990 році, В'ячеслав Чорновіл продовжив активну роботу над трансформацією державних інституцій. Однією з його важливих ініціатив стало ухвалення 26 квітня 1990 року Декрету «Про владу», який забороняв будь-яке втручання у роботу Рад [21, с. 90]. Його державотворча діяльність була спрямована на перетворення УРСР на суверенну державу та закладення основ для національно-визвольного руху.

16 липня 1990 року народні депутати від Народного Руху України, які входили до складу опозиційної Народної Ради у Верховній Раді УРСР, підтримали ухвалення «Декларації про державний суверенітет України». Загалом цей історичний документ отримав 335 голосів «за», тоді як проти висловилося лише 4 депутати. Наступним значним кроком у розвитку НРУ

стала постанова Верховної Ради про проведення 17 березня 1991 року референдуму. Він мав відбутися одночасно із загальносоюзним плебісцитом і передбачав опитування українців щодо їхнього ставлення до державного суверенітету України. За результатами голосування 70,2% виборців висловилися за збереження СРСР, водночас 80,16% громадян підтримали ідею незалежності України в його складі [62, с. 57]. Це рішення фактично означало, що українське суспільство вже перебувало на шляху до повної незалежності, яку невдовзі проголосило.

1991 рік став переломним у боротьбі за державність, розпочавши масштабний національно-визвольний рух, спрямований на утвердження України як суверенної держави. Відповідно до Статуту Народного Руху України, ухваленого 13 листопада 1991 року, організація визначалася як масове громадсько-політичне об'єднання, що виникло з ініціативи самого народу. У загальних положеннях документу наголошувалося, що «Рух є незалежною громадською організацією, яка не підпорядкована жодним державним установам чи іншим громадським організаціям» [47, с. 200].

На думку дослідниці Н. Корнієнка, В'ячеслав Чорновіл не лише мав чітку стратегію на майбутнє, але й володів унікальною здатністю оперативно реагувати на політичні виклики. Саме завдяки його далекоглядному підходу Народний Рух України уникнув внутрішнього розколу під час Третього з'їзду, коли популярним стало гасло: «Спочатку держава, а вже потім демократія» [8, с. 29].

Значущим внеском Народного Руху України стало формування парламентаризму, адже його члени неодноразово обиралися до складу всіх скликань Верховної Ради. Під керівництвом В'ячеслава Чорновола ця політична сила залишалася рушійною для змін, спрямованих на захист національних інтересів держави. Лідерство Чорновола та діяльність НРУ були орієнтовані на відстоювання демократичних принципів та гідного життя для українців. 1990 року В'ячеслав Чорновіл очолив Львівську обласну Раду народних депутатів. На підставі статті 128 Конституції УРСР та статті 2

Примірного положення про діяльність Рад було ухвалено рішення про обрання Чорновола головою Львівської обласної Ради [20, с. 51–52].

Під час його керівництва відбулися значні суспільні зміни: активізувалися політичні процеси, набула динаміки економічна діяльність, стартувала адміністративна реформа. Одним із ключових кроків стало впровадження ринкових механізмів у господарські відносини регіону: створення системи регіональних ринків житла, розширення приватної та акціонерної власності, посилення соціального захисту населення. Ці ініціативи заклали основу для стабільного економічного розвитку Львівщини. Як керівник обласної Ради, В'ячеслав Чорновіл доклав значних зусиль для реформування виконавчо-розпорядчих органів місцевої влади, що включало реорганізацію адміністративного апарату та проведення атестації посадовців. Його діяльність підтвердила статус досвідченого політика, який прагнув до ефективного управління [20, с. 51–52].

У серпні 1991 року, під час спроби державного перевороту в Радянському Союзі, організованого так званим Державним комітетом з надзвичайного стану (ДКНС), В'ячеслав Чорновіл проявив себе як один із ключових лідерів опору тоталітарному реваншу. Його політична рішучість і активна позиція стали важливим чинником у мобілізації українського суспільства проти загрози повернення до радянської автократії. Як очільник Народного Руху України, Чорновіл виступив із відкритим закликом до негайного проголошення повної державної незалежності України.

Ще до цих подій, 16 липня 1990 року, саме завдяки його політичним ініціативам і послідовній роботі з депутатським корпусом було прийнято Декларацію про державний суверенітет України — документ, який фактично заклав ідеологічне підґрунтя для майбутньої незалежності. Під час серпневого заколоту 1991 року Чорновіл наполягав, що лише негайне й чітке відмежування України від СРСР може гарантувати безпеку народу й демократичний поступ [21, с. 90].

24 серпня 1991 року Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності України, в обговоренні та підготовці якого Чорновіл брав безпосередню участь. Увечері того самого дня, за його ініціативи, до зали парламенту було внесено синьо-жовтий прапор, який невдовзі замайорів над будівлею Верховної Ради, символізуючи початок нової епохи української державності.

Отже, в критичний момент новітньої історії України В'ячеслав Чорновіл виявив не лише політичну далекоглядність, а й виняткову відповідальність перед українським народом. Саме його послідовна громадянська позиція, тверда підтримка демократичних і національних ідеалів та активна участь у державотворчих процесах стали запорукою того, що Україна скористалася історичним шансом і утвердилася як незалежна, суверенна держава.

1 вересня 1991 року відбулося ключове засідання Великої ради Народного Руху України, під час якого вирішувалося, хто саме від демократичних сил балотуватиметься на перших президентських виборах у незалежній Україні. На розгляд було висунуто три кандидатури – Ігор Юхновський (академік, голова Народної Ради, першого опозиційного об'єднання у Верховній Раді УРСР), Левко Лук'яненко (очільник Української республіканської партії) та В'ячеслав Чорновіл (голова Львівської обласної ради, депутат, лідер радикального крила Народної Ради, яке активно виступало за незалежність та демонтаж комуністичної системи) [21, с. 94].

Усі три претенденти були авторитетними постатями демократичного табору, проте саме Чорновіл мав найрішучішу позицію щодо якнайшвидшого утвердження державного суверенітету та очищення влади від залишків тоталітарного режиму. Його радикально налаштована фракція, яка налічувала близько 11–13 депутатів, відкрито протистояла більшості у парламенті, домінованій представниками колишньої партійної номенклатури. За результатами голосування у Великій раді Народного Руху України, із 91 делегата 57 віддали перевагу Чорноволу, 23 підтримали Левка Лук'яненка,

і лише 8 – Ігоря Юхновського. Оскільки відповідно до чинного на той час законодавства (пункт 2 статті 5 Закону «Про вибори Президента України») від кожного політичного блоку або зборів виборців міг бути висунутий лише один кандидат, необхідно було зосередити зусилля навколо єдиної кандидатури. Народний Рух тоді ще не мав офіційного статусу політичної партії, проте Чорновіл висловив пропозицію: демократичні кандидати мали домовитись про те, що на завершальному етапі кампанії вони знімуть свої кандидатури на користь того, хто матиме найвищу підтримку в суспільстві. Таку позицію підтримали й інші претенденти, зокрема Левко Лук'яненко, а також Велика рада [21, с. 101].

Центральна виборча комісія, після розгляду необхідних документів, зареєструвала сім кандидатів у президенти. Проте вже незадовго до виборів один із них – Олександр Ткаченко — добровільно зняв свою кандидатуру на користь Леоніда Кравчука. Таким чином, 1 грудня 1991 року виборці мали змогу обирати з-поміж шести кандидатів: В'ячеслава Чорновола (від Народного Руху України), Левка Лук'яненка (Республіканська партія України), Леопольда Табурянського (Народна партія України), а також самовисуванців – Леоніда Кравчука, Володимира Гриньова та Ігоря Юхновського [21, с. 102].

Ці вибори стали не лише політичним актом, а й цивілізаційним вибором для мільйонів громадян, а участь у них таких постатей, як Чорновіл, символізувала народження нової, демократичної еліти, що визначала напрямок розвитку незалежної України.

У ході передвиборчої кампанії В'ячеслав Чорновіл зосередив основну увагу на утвердженні ідеї державної незалежності України та необхідності кардинальних соціально-економічних перетворень. Центральне місце у його програмних засадах займали роздержавлення власності, розвиток приватного сектору та побудова ефективної ринкової економіки. Його передвиборча програма вирізнялася чітко артикульованою системою дій, які, на думку

кандидата, мали забезпечити поступ України до модерної європейської держави.

Особливої уваги Чорновіл надавав послідовності й принциповості власної позиції, наголошуючи, що його програмні засади є результатом багаторічної боротьби за національне визволення та демократичні зміни. У публічних виступах і статтях він підкреслював, що формував свою політичну платформу впродовж трьох десятиліть активної участі в суспільному житті, тоді як програмні пункти його основного опонента – Леоніда Кравчука – були, за словами Чорновола, поспішно складені впродовж кількох днів чи тижнів [21, с. 101]. З метою привернення уваги виборців, особливо молоді, Чорновіл активно використовував візуальні елементи в агітації. Його символіка включала оригінальне графічне зображення: прізвище «Чорновіл», у якому літера «в» була замінена стилізованим зображенням руки, складеної в жест латинської літери «V» (Victory – «перемога»). Цей символ мав не лише естетичне, а й глибоке ідеологічне значення – уособлення перемоги демократичних сил, волі народу та непохитності у боротьбі за незалежність.

Таким чином, передвиборча кампанія В'ячеслава Чорновола будувалася на чітких ідеологічних орієнтирах, тривалій історії політичної послідовності та символіці, яка резонувала з очікуваннями суспільства, що прагнуло справжніх змін. Його імідж формувався не як образ «політика моменту», а як лідера з ідеями, перевіреними часом і боротьбою. Незважаючи на високий рівень підтримки в Західній Україні, В'ячеслав Чорновіл посів друге місце на президентських виборах 1991 року. Цей результат продемонстрував, що українське суспільство, тривалий час зазнаючи тиску радянської влади, ще не було повністю готовим зробити вибір на користь демократичного кандидата. Крім того, вибори виявили певну роз'єднаність у Народному Русі України, що завадило висуненню єдиного кандидата, здатного отримати ширшу підтримку електорату [21, с. 102].

Розкол усередині Народного Руху України під час президентської кампанії 1991 року був зумовлений кількома внутрішніми та зовнішніми

чинниками, які відображали складність становлення нової демократичної політичної культури в Україні.

Після виборів В'ячеслав Чорновіл залишався активним учасником політичного життя країни. Він ініціював та брав безпосередню участь у розробці ключових законодавчих рішень, спрямованих на розбудову Української держави, відродження національної свідомості та культурного розвитку. Його діяльність стала символом боротьби за незалежність України, утвердження демократії та національного відродження.

У 1990 році, ставши народним депутатом України, В'ячеслав Чорновіл розробив і впровадив 26 квітня Декрет «Про владу», що забороняв втручання у роботу Рад з боку будь-яких сторонніх структур. У своїй політичній діяльності він послідовно відстоював необхідність трансформації УРСР в повноцінну незалежну Українську державу [21, с. 90].

9 грудня 1992 року відбулися IV Всеукраїнські збори Народного Руху України, на яких В'ячеслава Чорновола було обрано головою партії. Одним із ключових питань стало внесення змін до Статуту організації, що мало на меті його приведення у відповідність до нового Закону України «Про об'єднання громадян».

Серед значних досягнень НРУ того періоду було прийняття національної символіки, зокрема Державного Гімну, Прапора та Герба України. Документи засвідчують, що саме члени Руху у Верховній Раді України доклали найбільших зусиль для затвердження цих символів як офіційних атрибутів державності. Загалом політична діяльність Народного Руху була спрямована на утвердження та зміцнення незалежності України. Академік І. Юхновський зазначав, що співпраця між НРУ та Верховною Радою стала ключовим чинником, який зробив можливим проголошення незалежності України, подолання комуністичного спадку, перемогу на референдумі та визнання суверенної держави іншими країнами [22, с. 7].

Завдяки його внеску сформувалася загальнонаціональна єдність, що базувалася на політичному плюралізмі, розвитку української мови, культури

та традицій. Його ім'я стало символом боротьби за незалежність, демократію та процвітання України.

Таким чином, аналіз політичної діяльності В'ячеслава Чорновола у період боротьби за незалежність України засвідчує, що його внесок у державотворчі процеси є визначальним і багатовимірним. Як активний учасник національно-визвольного руху, ідеолог Народного Руху України та народний депутат, Чорновіл послідовно обстоював ідеї суверенітету, демократичних змін і декомунізації. Він виступив одним із ініціаторів прийняття Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), а під час серпневого путчу 1991 року відіграв ключову роль у мобілізації громадськості та політичного середовища на підтримку негайного проголошення незалежності. Його рішучі дії, а також символічне внесення синьо-жовтого прапора до Верховної Ради 24 серпня 1991 року, стали знаковими подіями в історії здобуття державності.

Окрім того, передвиборча кампанія Чорновола на перших президентських виборах засвідчила його стратегічне бачення майбутнього України як незалежної, демократичної та європейсько орієнтованої держави. Попри поразку, він залишився моральним авторитетом для значної частини суспільства. Отже, В'ячеслав Чорновіл був не лише свідком, а й активним творцем епохальних змін. Його діяльність заклала ідейне, моральне та організаційне підґрунтя для постання незалежної України, а його постать стала символом боротьби за національне відродження, свободу і людську гідність.

2.3. Система поглядів, морально-етичних і громадянських цінностей В. Чорновола

Світогляд В'ячеслава Чорновола формувався під впливом історичних реалій радянського тоталітарного режиму, наслідків сталінських репресій і

процесів національного відродження 1960-х років. Його ідеї базувалися на демократичних принципах, правозахисній діяльності та боротьбі за національну незалежність України. Чорновіл відстоював ідею активної громадянської позиції та необхідності участі кожного в державотворчих процесах. Він наполягав, що українське суспільство має право на свободу слова, правдиву інформацію та можливість впливати на владу.

Важливе місце у його системі цінностей займала національна самосвідомість. Він наголошував, що держава без національної ідентичності не може бути повноцінною, а культура і мова є тими чинниками, які зміцнюють суверенітет країни. «Мова – це не лише засіб комунікації, а й символ державності» [71, с. 491]. Чорновіл наполягав на тому, що українська мова повинна мати статус єдиної державної: «Так у більшості держав світу. Це символ держави. Мова зміцнює державу» [71, с. 359].

Його боротьба за демократичні права і свободи була нерозривно пов'язана з морально-етичними переконаннями. Чорновіл виступав проти будь-яких форм брехні, маніпуляції та політичного насильства. Він не приймав компромісів із тоталітарною владою, оскільки вважав, що будь-яке поступлення перед несправедливістю лише зміцнює репресивну систему. Його принципи були непохитними: він відмовився давати свідчення проти своїх друзів, навіть розуміючи, що це може коштувати йому волі [4, с. 701].

Особливу роль у формуванні його ідейної платформи відіграв рух шістдесятників. Разом із такими діячами, як Іван Дзюба, Євген Сверстюк, Василь Стус, він боровся за свободу думки та національне відродження [21, с. 18]. Він вірив у те, що нова українська інтелігенція стане рушійною силою суспільних змін.

Чорновіл також був глибоко переконаний, що громадянське суспільство має відігравати вирішальну роль у контролі над владою. Він наголошував, що влада не може бути відірваною від народу, а громадяни повинні впливати на прийняття важливих рішень. Це переконання він зберіг до кінця життя, докладючи всіх зусиль для побудови демократичної України.

У 1975 р. в своєму листі до президента США Дж. Форда В. Чорновіл порівнював суспільство Радянського Союзу та суспільство США: «Якщо різні верстви громадян США можуть давати свою оцінку..., то такої можливості повністю позбавлені громадяни СРСР. Де можуть переслідуватись будь-які висловлення, що суперечать радянському ладу, в тому числі підлягають кримінальному покаранню» [6, с. 635]. Те, що відбувалось в СРСР, на думку Чорновола, – це абсурдне явище, яке не повинно існувати в жодному цивілізованому суспільстві, де свобода думки є природним правом. Подібні дії влади, вважав він, повинні засуджуватися з боку демократичних держав.

Характеризуючи «соціалістичну законність», він відзначав, що люди, чий ідеї не поділяє радянська влада, стають для неї чужими: «Для таких "відщепенців" від накресленої владою ідеально прямої лінії закони не діють, з такими можна робити все, що тільки вигадає службова фантазія. Ніхто карати не буде, ще й похвалять» [6, с. 650].

Найменша критика КПРС або її ідеології, чи навіть радянської системи, каралася переслідуванням або тюремним строком. Але В. Чорновіл цього вже не боявся. Його світогляд значно розширився шляхом самоосвіти – він суттєво поповнив свої знання. Разом зі своїми однодумцями він почав публікувати та розповсюджувати український самвидав, який став «стійкою формою здійснення гарантованого Конституцією права на свободу слова» [5, с. 153].

За своїм світоглядом В. Чорновіл вважав себе справжнім націоналістом [70, с. 357] – патріотом, який любить свою державу і прагне зберегти та розвивати її культуру. Він наполегливо відстоював права громадян, розуміючи необхідність їхньої активної участі в державних справах. Він вважав це ключовою ознакою демократії. У своїх працях він підкреслював важливість збереження національної мови: «Мова – це гімн, герб» [71, с. 491]. Він стверджував, що державна мова має бути одна: «Так у більшості держав світу. Це символ держави. Мова зміцнює державу» [71, с. 359]. В. Чорновіл послідовно виступав за права людини, наголошуючи, що вони нерозривно

пов'язані з правами нації. «Безсилою є і буде поліційна профілактика мізків, якщо й далі закривати очі на нерозв'язані проблеми, зокрема, національні» [9, с. 105].

Його боротьба продовжилася й у 1980-ті роки, коли він очолив відродження Української Гельсінської Групи [6, с. 658], яка прагнула здобуття національної незалежності. Він виступав за демократичні реформи, ринкову економіку, права людини та національне відродження [71, с. 488]. Він наголошував на необхідності виходу України з-під впливу радянської системи, підкреслюючи загрозу комуністичної ідеології. Він передбачав, що доки Компартія залишатиметься при владі, розвиток української мови, культури та державотворчі процеси будуть заблоковані.

З 1991 року В. Чорновіл відіграв важливу роль у створенні незалежної України, став одним із лідерів Народного Руху України. Він вважав головним завданням недопущення перетворення України на псевдодержаву та активно працював над розбудовою демократичних інституцій. Він наголошував, що Україна має стати частиною європейської спільноти, інтегруватися до ЄС і НАТО. Він розглядав цей процес як необхідний крок до розвитку економіки та демократії [21, с. 117].

Світогляд В'ячеслава Чорновола не був сталим і зазнавав глибокої еволюції, яка відображала складні суспільно-політичні трансформації в Україні другої половини XX століття. Його погляди розвивалися від ідеалів гуманізованого соціалізму та національного комунізму – до чіткого усвідомлення необхідності побудови незалежної демократичної держави з європейськими цінностями.

У 1960-х роках, будучи активним представником руху шістдесятників, Чорновіл поділяв надії на реформування радянської системи. У цей період він виступав за «соціалізм із людським обличчям», сподіваючись на можливість поєднати ідеї соціальної справедливості з національним відродженням. Його критика радянської влади була виваженою, зосередженою на захисті культурних прав українців, зокрема мови, мистецтва, освіти. У цьому ж руслі

він виступив проти політичних репресій під час процесів 1965 року, підготував публіцистичний звіт «Правосуддя чи рецидиви терору?», що став першим масштабним документом самвидаву [6].

У 1970–1980-х роках відбулося поступове радикалізування його позицій. Зростаюче усвідомлення репресивної природи радянського режиму змусило його відійти від ілюзій щодо можливості реформування системи. Саме в цей період він долучився до Української Гельсінської Групи, спрямованої на моніторинг виконання СРСР зобов'язань у сфері прав людини. У численних публікаціях того періоду Чорновіл чітко заявляв про необхідність національного самовизначення, засуджував комуністичну ідеологію, попереджав про загрозу русифікації та згортання українського державотворення [6].

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років його світогляд остаточно сформувався в напрямку ліберальної демократії. Він уже відкрито відстоював ідею повної політичної незалежності України, виступав за створення ринкової економіки, захист прав людини, свободу слова, політичний плюралізм. У своїх виступах і публікаціях, зокрема в колонках редактора у «Час-Тайм», Чорновіл наголошував на необхідності повного виходу з-під впливу СРСР і будівництва української держави європейського зразка [71, с. 488].

З 1991 року він був одним із головних ініціаторів процесу державного будівництва. Як лідер Народного Руху України, Чорновіл вважав своїм пріоритетом не допустити перетворення незалежної України на квазідержаву, зосереджуючи зусилля на формуванні демократичних інституцій, децентралізації, захисті прав громадян, національному єднанні. Він наполягав на євроатлантичній інтеграції України як гарантії її незалежності та безпеки.

Таким чином, погляди В'ячеслава Чорновола пройшли складний шлях – від поміркованого національного комунізму до рішучої ліберальної демократії та державного патріотизму. Його політична еволюція є не лише дзеркалом змін у суспільстві, а й прикладом цілеспрямованого морального і

громадянського вибору. Його життєвим кредо була побудова незалежної, демократичної, соборної України, яка ґрунтується на правах людини, свободі, національній самобутності та відповідальності перед історією.

Таким чином, погляди В. Чорновола з часом зазнали еволюції: від боротьби проти радянського режиму до активного державотворення. Його життєвим кредо була побудова демократичної, соборної, незалежної України, яка ґрунтується на свободі слова, правах людини та національній самобутності.

Життєвий шлях В'ячеслава Чорновола є яскравим прикладом глибоко усвідомленої громадянської позиції, заснованої на ідеалах свободи, справедливості, прав людини та національної гідності. Аналіз біографії цього діяча дозволяє простежити послідовний розвиток його переконань - від молодого шістдесятника, який вірив у можливість реформування радянської системи, до політика-державника, який доклав значних зусиль до здобуття та утвердження незалежності України.

У період дисидентської діяльності В'ячеслав Чорновіл виступав як рішучий опонент тоталітаризму, неодноразово зазнавав переслідувань і арештів, проте залишався вірним своїм поглядам. Його участь у створенні самвидаву, підтримка політв'язнів, активна правозахисна діяльність стали виявом глибокої моральної відповідальності перед народом і державою.

У роки національно-визвольного руху кінця 1980-х – початку 1990-х років Чорновіл перетворився на одного з головних лідерів боротьби за українську незалежність. Як ідеолог Народного Руху України, він відіграв важливу роль у формуванні демократичних засад майбутньої держави, розбудові інституцій громадянського суспільства, відстоюванні прав і свобод українців. Його світогляд, який зазнав глибокої еволюції - від націонал-комуністичних симпатій до ліберально-демократичної ідеології - став відображенням складних змін, що відбувалися в українському суспільстві.

Біографія В'ячеслава Чорновола є не лише частиною історичного наративу, а й уособленням боротьби за національну ідентичність, державність та людську гідність. Його життя й діяльність становлять цінний виховний потенціал для формування громадянської свідомості, відповідальності та патріотизму в учнівської молоді.

РОЗДІЛ 3.

ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ БІОГРАФІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА ДЛЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ

3.1. В'ячеслав Чорновіл у шкільній програмі та навчальній літературі

Вивчення життєвого шляху видатних особистостей є одним із ключових елементів історичної освіти, адже саме через особистісну призму історія набуває для учнів живого, конкретного змісту. Діячі, які вплинули на хід історичних подій, завжди викликають зацікавлення та стають об'єктами дискусій: наскільки визначальним був їхній внесок? Чи могло б усе піти іншим шляхом без їхньої присутності на арені подій? Якими були мотиви їхніх рішень та до яких наслідків вони призвели?

У цьому контексті одним із найважливіших завдань сучасної методики викладання історії є не лише ознайомлення учнів із біографічними фактами, а й формування глибокого розуміння ролі особистості у суспільно-політичних процесах. Йдеться не лише про вибір значущих історичних постатей для вивчення, а й про зміну самого підходу до аналізу їхнього життєвого шляху. Особливої актуальності набуває антропологічний підхід, який акцентує увагу на особистих мотивах, виборі, цінностях і внутрішньому світі історичної особи [15].

Для того щоб учні глибше усвідомили взаємозв'язок між діяльністю окремих постатей і суспільними трансформаціями, важливо розглядати їхню біографію в контексті соціального походження, оточення, культурного простору. У такий спосіб історія постає як низка особистісних історій, кожна з яких додає нового значення загальній картині минулого. Це сприяє не лише розвитку історичної свідомості, а й вихованню морально зрілої особистості.

Згідно з трактуванням у методичній літературі, історична постать – це індивід, який проявив себе в суспільному житті як активний учасник значущих змін, котрі вплинули на перебіг історії [14, с. 25]. Відповідно, побудова «історичного портрета» має ґрунтуватися не лише на біографічних відомостях, але й включати аналіз ідейних переконань, морального вибору, впливу на сучасників і нащадків.

Як зазначає український історик А. Пінчук, аналіз особистого контексту – дитинства, родини, освіти – дає змогу школярам побачити, якими були витоки світогляду історичної постаті. Саме конкретні життєві ситуації, в яких людина мала зробити вибір, є найяскравішими прикладами моральної відповідальності, яка формує справжній історичний портрет [46, с. 69].

Однією з ключових фігур новітньої історії України, чия діяльність має глибокий виховний і пізнавальний потенціал, є В'ячеслав Чорновіл. У шкільному курсі історії України для 11 класу його постать вивчається в кількох тематичних розділах. Спочатку – у контексті зародження дисидентського руху в період десталінізації, коли Чорновіл проявив себе як активний борець за права людини. Далі – через його участь в Українській Гельсінській групі, видавничу діяльність («Український вісник», «Смолоскип»), а також - у темі про національно-демократичне відродження наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, де підкреслюється його роль як лідера Народного Руху України [84, с. 110–113, 167–174].

Таке багатоаспектне вивчення дає можливість відстежити трансформацію особистості В. Чорновола, а також дозволяє учням побачити реальні прояви громадянської активності, відповідальності, патріотизму. Життєвий приклад В. Чорновола спонукає молодь замислитися над тим, що означає бути громадянином, яка ціна свободи, наскільки важливо зберігати людську гідність навіть у найскладніших обставинах.

В'ячеслав Чорновіл є однією з ключових постатей, чие ім'я згадується у шкільній програмі з історії України для 11 класу при вивченні теми «Опозиційний рух: шістдесятники і дисиденти». Його життєвий шлях та

правозахисна діяльність розглядаються у розділах, присвячених розвитку дисидентського руху в умовах постсталінського режиму.

У підручнику «Історія України (рівень профільний)», автори: В. С. Власов, С. В. Кульчицький, діяльність Чорновола висвітлена в окремих тематичних блоках. У розділі «Поширення самвидаву» описано участь В'ячеслава Чорновола як журналіста в судовому процесі над дисидентами, його відкритий протест проти закритої форми суду, а також згадано про його книгу «Правосуддя чи рецидиви терору?», яка стала одним із перших прикладів самвидаву в Україні. У біографічній довідці подано основні етапи життя і діяльності Чорновола: народження на Черкащині, навчання у Київському університеті, редакторська робота на телебаченні, участь у русі шістдесятників, неодноразові арешти, співпраця з Гельсінською спілкою, заснування і лідерство в Народному Русі України, депутатська діяльність у Верховній Раді. Зокрема підкреслено його роль як політичного та громадського діяча [75, с. 129].

Ці матеріали підручника не лише інформують учнів про основні факти з біографії В'ячеслава Чорновола, але й формують розуміння значення його діяльності в контексті боротьби за права людини, національні інтереси та незалежність України. Його постать подається як приклад громадянської мужності та патріотизму, що відповідає цілям формування громадянської компетентності учнів у процесі вивчення новітньої історії.

У шкільному підручнику з історії України для 11 класу авторів В. С. Власова та С. В. Кульчицького (рівень стандарт) В'ячеслав Чорновіл згадується серед представників руху шістдесятників як журналіст, який відіграв значну роль у поширенні демократичних ідей, боротьбі з цензурою, протидії політичним репресіям. «Основу руху шістдесятництва склали... журналісти – В'ячеслав Чорновіл, Валерій Марченко» [76, с 82].

Цей приклад підтверджує важливе місце Чорновола у культурно-політичному русі опору в Україні, а також наявність його імені в переліках ключових постатей в навчальній літературі. Використання таких

матеріалів на уроках дозволяє учням глибше осмислити історичну добу, роль особистості в суспільних процесах, а також сприяє розвитку громадянської компетентності, адже діяльність Чорновола є прикладом громадянської відваги, патріотизму та боротьби за права людини. Реалізація особистісно-орієнтованого підходу на уроках історії відкриває широкі можливості для формування в учнів глибокого, осмисленого та емоційно забарвленого розуміння історичних подій через постаті видатних діячів, таких як В'ячеслав Чорновіл. Цей підхід акцентує увагу не лише на передачі знань, а й на розвитку критичного мислення, пізнавального інтересу, емпатії, ціннісного ставлення до минулого.

Таким чином, особистість В'ячеслава Чорновола, подана в контексті епохи, через документи, мемуари, художні твори та інтерактивні методи, стає для учнів не абстрактною фігурою з підручника, а живою людиною, яка здійснила вибір на користь свободи, правди та незалежності. Такий підхід сприяє не лише глибшому засвоєнню навчального матеріалу, а й формуванню громадянських компетентностей, ціннісних орієнтирів та активної життєвої позиції школярів. Комплексне висвітлення біографії Чорновола, включення психологічного та емоційного аналізу його вчинків, використання міждисциплінарних зв'язків і сучасних освітніх технологій робить процес вивчення не лише змістовним, а й особистісно значущим для кожного учня. Такий підхід не просто навчає історії – він формує свідомого громадянина.

3.2. Використання інтерактивних методів навчання під час вивчення історичних постатей (на прикладі В. Чорновола)

Сучасна методика викладання історії передбачає активне залучення учнів до дослідження історичних постатей через застосування різноманітних інтерактивних підходів. Зокрема, методисти І. Рибак та Н. Ольхіна виділяють низку ефективних моделей організації навчальної діяльності, серед яких

варто виокремити: алгоритмічний, біографічно-оцінний, порівняльний, оцінно-екстремальний, частково-оцінний, прогностичний, дослідницький, накопичувальний, художньо-публіцистичний, схематичний та ігровий [44, с. 7–8].

Алгоритмічний підхід дозволяє учням структурувати інформацію про видатну особу у логічній послідовності. Такий спосіб пізнання історичної постаті як В'ячеслав Чорновіл може включати такі етапи:

- ознайомлення з особистими даними (ім'я, прізвище);
- визначення основних віх життя та напрямів громадсько-політичної діяльності;
- аналіз світоглядних ідей та переконань;
- з'ясування, чию соціальну позицію відображав діяч;
- оцінка історичної постаті сучасниками та науковцями [44, с. 9].

Цей підхід є гнучким і дозволяє варіювати складові залежно від рівня підготовки учнів та цілей навчання.

Біографічно-оцінний метод ґрунтується на принципі «поступового розкриття»: вчитель подає учням інформацію у вигляді біографічних задач, які мають бути вирішені колективно або індивідуально. Метод добре реалізується у форматі гри «Впізнай героя». Наприклад, текст може бути сформульований так: «Навчався у Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. Ініціатор проголошення Декларації про державний суверенітет України. Автор крилатої фрази: «Дай, Боже, нам любити Україну понад усе сьогодні – маючи, щоб не довелося потім гірко любити — втративши». Відомий на прізвисько «Неугомонный»» [14, с. 47].

На завершальному етапі доцільно включити цитати або оцінки відомих особистостей, що дає змогу учням більш глибоко осмислити значення історичної постаті. Наприклад, Роман Грицьків охарактеризував Чорновола так: «Його феномен полягав у неймовірній активності: він був головним генератором усіх процесів і рухів, які відбувалися в Україні чи то у

шістдесятих роках, чи то у дев'яностих... Він є уродженцем Черкащини, представником яскравого козацького духу...» [55].

Такі вправи не лише сприяють розвитку критичного мислення, аналітичних здібностей, а й формують ціннісне ставлення учнів до історії власного народу. Крім того, вони мають значний виховний потенціал - сприяють формуванню громадянської свідомості та почуття національної гідності.

Серед ефективних методів вивчення історичних особистостей у школі особливої уваги заслуговує порівняльний підхід. Його головною метою є допомога учням у структуруванні знань про історичну постать шляхом зіставлення характеристик різних діячів або ж аналізу однієї постаті за певними критеріями. Метод реалізується через заповнення таблиці, що охоплює такі параметри, як: походження, риси характеру, інтелектуальні здібності, політична й громадська активність, вплив на суспільство, оцінка сучасниками та нащадками [46, с. 70]. Такий формат роботи не лише сприяє кращому засвоєнню інформації, а й допомагає виявити прогалини у знаннях учнів про В'ячеслава Чорновола.

Цікавою формою роботи є оцінка історичної постаті в умовах екстремальної ситуації. Так, на прикладі В'ячеслава Чорновола доцільно розглядати його поведінку під час арештів і ув'язнення у 1970-х роках. Навіть попри репресії з боку радянської влади, він не відмовився від своєї позиції, а продовжував захищати права людини, виступати проти тоталітаризму та вести активну діяльність, навіть перебуваючи за ґратами. Це дозволяє учням сформувати власну оцінку моральних якостей постаті на основі її вчинків у критичних обставинах.

Не менш ефективним є художньо-публіцистичний метод, який полягає в осмисленні життєвого шляху видатної особи через рефлексивне письмове завдання: есе, доповідь, нарис, мініатюру. Цей метод активізує не лише когнітивну, а й емоційно-ціннісну сферу учнів. Наприклад, можна запропонувати написати есе на одну з тем: «Чорновіл і радянська система:

людина, яка не скорилася», «В'ячеслав Чорновіл як символ українського спротиву» або «Моральна перемога: портрет непохитного борця».

Схематичний підхід передбачає створення так званих «схем-портретів» – візуалізованих структур, які відображають ключові аспекти біографії, діяльності та впливу історичної особи. Такий метод зручно застосовувати як для узагальнення вивченого, так і як опорну схему на різних етапах уроку: під час перевірки домашніх завдань, тематичного контролю чи повторення.

Особливий інтерес викликає ігровий підхід [53, с. 254–255], який дозволяє учням не лише повторити матеріал, але й зробити навчання більш емоційно насиченим, динамічним і мотивувальним. Ігри сприяють розвитку критичного мислення, ініціативності та навичок командної роботи. Наприклад, гра «Хто я?». Один учень залишає клас, поки інші разом із вчителем обирають історичну постать (наприклад, В'ячеслава Чорновола). Після повернення він має вгадати, про кого йдеться, ставлячи лише запитання, на які можна відповісти «так» або «ні» (не більше 5). При цьому називати конкретні імена заборонено.

Гра «Герой – дата – подія». Учитель називає учням одну складову з тріади (наприклад, «В'ячеслав Чорновіл»), а вони повинні відповісти датою (1970 р.) та подією (випуск у Львові самвидавного журналу «Український вісник»). Гра «Знайди зайве». Вчитель подає низку понять, серед яких одне не відповідає темі. Наприклад: «В'ячеслав Чорновіл, 25 березня 1999 рік, автор крилатої фрази «Терпи, терпи – терпець тебе шліфує», прізвисько “Неугомонний”, 10 років у радянських таборах і тюрмах, засновник українського часопису “Український вісник”, загинув від хвороби» [71].

У сучасній освітній практиці дедалі більшого значення набувають нетрадиційні форми проведення уроків, головна мета яких – не лише передача знань, а й розвиток критичного мислення, аналітичних навичок та самостійності учнів у процесі пошуку й інтерпретації історичної інформації. Такі уроки, як правило, мають нестандартну структуру, включають елементи

міжпредметної інтеграції, рольові ігри, дискусії, екскурсії, віртуальні дослідження тощо [3, с. 58].

Одним із ефективних способів залучення школярів до глибшого осмислення діяльності історичних особистостей, зокрема В'ячеслава Чорновола, є дискусійний формат. Він не лише розвиває навички аргументованого мовлення, але й вчить учнів формулювати власну позицію, дискутувати, зважати на думки опонентів.

За О. Пометун, дискусія як форма інтерактивного навчання має велике значення для формування ключових компетентностей. Вона пропонує такі техніки, як методи «Прес», «Займи позицію», рольові ток-шоу, дебати, «круглі столи» тощо [54, с. 49–60].

Найбільш ефективні серед них:

- Дебати – це структуроване обговорення між двома командами, які представляють протилежні точки зору. Прикладом може слугувати дискусія на тему: «Чи є В'ячеслав Чорновіл символом національного відродження, чи його ідеї були надто радикальними?». Такий формат дає змогу учням оперувати конкретними фактами біографії, історичним контекстом та аналізувати наслідки політичних рішень.
- «Круглий стіл» – більш демократична форма обговорення, яка передбачає взаємодію невеликої групи учнів (до 5 осіб), що обговорюють поставлену проблему. Наприклад: «Як вплинула діяльність В'ячеслава Чорновола на формування української державності?». Ролі учасників можуть бути розподілені як: історик, політолог, громадський діяч, журналіст, правозахисник.
- Симуляція судового процесу над історичною постаттю – інноваційна форма ігрового моделювання, що поєднує навчальні та театралізовані елементи. Так, учні можуть реконструювати «суд» над Чорноволом за його дисидентську діяльність. Участь у такій симуляції дає можливість глибше досягнути не лише хронологію, а й моральну та правову складову історичних

подій. Учні виконують ролі: обвинуваченого (Чорновола), прокурора, адвоката, свідків, судді, присяжних.

Інтеграція історії з громадянською освітою також показала свою ефективність у формуванні глибших і стійкіших знань. Бінарні уроки, побудовані за принципом синтезу фактів та цінностей, дозволяють поєднувати вивчення біографії історичної особи з аналізом громадянських компетентностей, які вона втілювала.

Наприклад, бінарний урок на тему В'ячеслава Чорновола може мати таку структуру. На уроці історії учні досліджують його участь у дисидентському русі, у створенні Української Гельсінської групи, видавництві «Українського вісника», а також його внесок у формування Народного Руху України. На уроці громадянської освіти аналізується, які права і свободи відстоював Чорновіл, розглядаються ключові поняття: свобода слова, права людини, відповідальність громадянина. У результаті учні не лише глибше засвоюють історичний матеріал, але й вчаться оцінювати події та особистості крізь призму сьогодення, що сприяє формуванню громадянської свідомості та активної життєвої позиції.

Отже, у процесі вивчення постаті В'ячеслава Чорновола на уроках історії вчителі мають змогу ефективно поєднувати різноманітні методичні прийоми та форми роботи, які сприяють глибшому пізнанню особистості та історичної доби, в якій вона діяла. Застосування таких підходів, як аналіз джерел, біографічні дослідження, дискусії, дебати, рольові ігри, інтерактивні методи моделювання та створення учнівських проєктів, дозволяє не лише актуалізувати навчальний процес, а й формувати в учнів критичне мислення, аналітичні здібності, комунікативну компетентність. Особливу роль відіграють міждисциплінарні зв'язки, зокрема з громадянською освітою, літературою, етикою. Таке поєднання створює цілісний освітній простір, у якому особистість В'ячеслава Чорновола постає не лише як об'єкт історичного дослідження, а як символ громадянської стійкості, патріотизму та моральної відповідальності. Отже, вивчення історичних постатей у контексті

сучасних освітніх технологій є дієвим інструментом формування громадянської компетентності учнів, що є ключовим завданням сучасної школи.

3.3. Особливості формування громадянської компетентності в учнів крізь призму вивчення життєвого шляху та діяльності В. Чорновола

Формування громадянської компетентності є одним із ключових завдань сучасної української школи, особливо в умовах суспільно-політичних трансформацій і зростання значущості громадянської відповідальності. Історія як навчальний предмет має унікальний потенціал для реалізації цього завдання, оскільки дає можливість аналізувати приклади з життя видатних особистостей, які стали символами боротьби за права людини, національну гідність та демократичні цінності.

Однією з таких постатей є В'ячеслав Чорновіл - яскравий представник українського дисидентського руху, публіцист, політичний діяч, один із лідерів національного відродження кінця XX століття. Його життєвий шлях є взірцем громадянської стійкості, моральної мужності та відданості ідеї незалежної України. Вивчення його біографії сприяє формуванню в учнів не лише знань про конкретний історичний період, а й розвитку ключових громадянських компетентностей.

Серед таких компетентностей, які можуть бути сформовані через аналіз постаті Чорновола, варто виокремити:

- Свідоме ставлення до прав людини та громадянських свобод - через ознайомлення з боротьбою Чорновола проти радянського режиму, за свободу слова, думки, асоціацій.

- Патріотизм і національна ідентичність - через вивчення його участі в утвердженні української мови, культури, традицій, а також діяльності в Народному Русі України.
- Активна громадянська позиція - через осмислення його участі у протестах, акціях непокори, створенні незалежних громадських структур.
- Етична відповідальність і здатність до морального вибору — через аналіз його рішень в екстремальних умовах (в'язниця, табори, переслідування).

Компетентнісний підхід у навчанні історії передбачає розвиток в учнів не лише предметних, а й ключових життєвих компетентностей. Наприклад, хронологічна компетентність формується через побудову учнями хронологічних таблиць і схем, що ілюструють етапи дисидентської діяльності Чорновола. Просторову компетентність можна розвивати через створення карт політичної активності: від рідної Черкащини до Львова, Києва, Москви - міст, пов'язаних з його життям. Аксіологічна компетентність передбачає осмислення та формування власних ціннісних суджень про моральну сторону діяльності діяча, що реалізується через дискусійні запитання, написання есе, участь у рольових вправах.

На думку О. Пометун, компетентність – це не лише знання, а передусім здатність діяти. Саме тому навчальний процес має будуватися на основі діяльнісного підходу, який передбачає активне залучення учнів до аналізу, пошуку, творчості [54, с. 20–21].. До ефективних засобів реалізації цього підходу належать: групові форми навчання, навчання у співпраці, проєктна діяльність, симуляції, навчальні дебати, інтегровані бінарні уроки (наприклад, історія + громадянська освіта), де постать Чорновола розглядається одночасно як історичний діяч і носій демократичних цінностей

Запровадження особистісно-орієнтованого підходу в освітньому процесі, зокрема на уроках історії, створює сприятливі умови для розкриття внутрішнього потенціалу кожного учня. Такий підхід сприяє не лише

формуванню пізнавальної мотивації, а й активізує мислення, стимулює до творчого самовираження, розвиває здатність до самостійного аналізу історичних подій та ролі окремих постатей у них. Його реалізація можлива як в індивідуальних, так і в групових формах організації навчання, де кожен учень може знайти власне місце, проявити ініціативу та відчувати відповідальність за результат [54, с. 14].

Під час вивчення діяльності історичних діячів учитель має не просто передати факти біографії, а й показати особистість у ширшому історичному контексті. Це дозволяє учням побачити, як епоха формує людину, а людина - впливає на свій час. Історична особа розглядається не ізольовано, а як представник конкретного соціального середовища, національного руху чи ідейної течії. Методика подачі матеріалу повинна включати різні прийоми: «словесний портрет», порівняльну характеристику, сюжетно-біографічну розповідь, контрастне протиставлення діячів, роботу з історичним образом тощо.

Сучасні методисти наголошують на важливості формування предметних історичних компетентностей через глибоке вивчення ключових постатей. Серед ефективних прийомів – робота з історичними документами, наприклад, аналіз кримінальної справи В. Чорновола, пов'язаної з публікацією збірки «Лихо з розуму – Портрети двадцяти "злочинців"» [4]. Важливу роль відіграє залучення особистих джерел: листів, щоденників, уривків із художніх творів. Наприклад, фрагменти з книги «Хроніка таборових буднів» або зворушливі листи Чорновола до його дружини Атени Пашко розкривають його глибоку людяність, силу духу та здатність до любові навіть у найскладніших обставинах [6].

Використання проблемних запитань і дискусій стимулює учнів до глибшого осмислення біографічного та історичного матеріалу. Запитання на кшталт «Чи мав би В. Чорновіл такий же вплив у інших історичних умовах?» або «Який зв'язок між його боротьбою за права людини та сучасними викликами для українського суспільства?» формують навички критичного

мислення та сприяють усвідомленню значущості особистості в історії. У процесі викладання важливо забезпечити цілісний і багатовимірний підхід до висвітлення історичних постатей. Це передбачає не лише подання фактів інформації з біографії особи, але й аналіз її світогляду, ціннісних орієнтацій, впливу на соціальні процеси та політичну ситуацію в країні. Такий підхід дозволяє учням глибше зрозуміти контекст доби, у якій діяла особистість, а також мотиви її вчинків.

Особливого значення набуває індивідуалізація історичного образу, тобто створення живої, цілісної картини особистості, яка включає деталі приватного життя, коло спілкування, емоційні переживання. У цьому контексті праця «В'ячеслав Чорновіл: нарис портрета політика» висвітлює не лише політичну діяльність діяча, але й його людську сутність, родинні зв'язки, внутрішні переживання, що формували його як борця за свободу України [21].

Ще одним важливим дидактичним підходом є психологічне занурення у внутрішній світ історичної особи. Відомі слова В'ячеслава Чорновола: «Дай, Боже, нам любити Україну понад усе сьогодні – маючи, щоб не довелося гірко любити її, втративши!» актуальні і сьогодні, бо розкривають глибину патріотичного почуття, резонують із сучасною молоддю, яка переживає непрості часи державотворення та війни за незалежність.

Окрім цього, особливої педагогічної цінності набуває актуалізація минулого через паралелі з сучасністю. Такий підхід дозволяє учням осмислювати історичні події як складову нинішніх процесів, відчувати зв'язок поколінь і роль історичних діячів у формуванні національної ідентичності. Актуалізація історії через сучасний досвід сприяє формуванню особистісно значущого сприйняття знань, що, у свою чергу, забезпечує ефективне виховання громадянської свідомості [87, с. 6–7].

Інтеграція історії з іншими навчальними предметами, зокрема літературою, громадянською освітою, дозволяє глибше осмислити постаті як

В'ячеслав Чорновіл у багатовимірному світлі: як політичного лідера, публіциста, дисидента і людину високих моральних принципів

Важливим аспектом формування громадянської компетентності є осмислення учнями життєвого вибору Чорновола. Уроки історії повинні спонукати до дискусії: що керувало цією людиною у її боротьбі? чому вона не зрадила своїх ідеалів навіть у найскладніших умовах? які уроки ми можемо винести з її прикладу сьогодні?

З методичної точки зору, ефективними є:

- рольові ігри та моделювання ситуацій, у яких учні можуть побувати «в ролі» Чорновола, судді, адвоката чи журналіста;
- аналітичні завдання — порівняння діяльності Чорновола з іншими діячами руху опору;
- інтерпретація джерел - робота з цитатами, звернення до самвидаву, мемуарів, архівних матеріалів;
- проєктна діяльність - створення хронологій, відео-презентацій, стіннівок, присвячених ключовим моментам його життя [54, с. 32].

Таким чином, постать В'ячеслава Чорновола є потужним ресурсом для формування ціннісного, патріотичного і громадянського зрілого ставлення до історії та сьогодення. Завдяки комплексному аналізу його діяльності учні мають змогу не лише краще зрозуміти події новітньої історії України, але й усвідомити власну роль у творенні майбутнього демократичного суспільства. Узагальнюючи викладене в розділі «Практичне використання біографії В'ячеслава Чорновола для формування громадянської компетентності учнів», слід відзначити три ключові моменти.

Біографічний підхід до вивчення історії, який передбачає не лише фактографічне ознайомлення з життєвим шляхом видатної особистості, а й глибокий аналіз її мотивів, цінностей та соціального контексту, значно підсилює виховний потенціал уроків. На прикладі В'ячеслава Чорновола учні бачать конкретні прояви громадянської відповідальності, морального вибору

й патріотизму, що дозволяє їм усвідомити: історія - це не абстрактні дати, а рішення й дії реальних людей у важких обставинах.

Інтерпретація біографічного матеріалу через різні інтерактивні й міждисциплінарні методи (дискусії, рольові ігри, порівняльні таблиці, проєктна діяльність, бінарні уроки «історія + громадянська освіта») створює умови для формування ключових громадянських компетентностей: уміння співставляти факти й цінності, аргументовано відстоювати власну позицію, брати на себе соціальну відповідальність. Зокрема, ігри «Суд над дисидентом», дебати про роль Чорновола в національному відродженні та аналіз його правозахисних текстів сприяють закріпленню в учнів умінь критичного та емоційного мислення.

Інтеграція історії з громадянською освітою дозволяє учням провести чіткі паралелі між минулим і сьогоденням, оскільки біографія Чорновола показує безперервний зв'язок боротьби за права людини й нинішніх викликів демократичного суспільства. Саме на основі такого міжпредметного поєднання формується цілісне розуміння громадянської компетентності - від здатності аналізувати юридичні аспекти (Конституція України, Загальна декларація прав людини) до готовності діяти як активний громадянин.

Таким чином, упровадження особистісно-орієнтованої, біографічної та інтерактивної методик на прикладі В'ячеслава Чорновола сприяє не лише кращому засвоєнню історичного матеріалу, а й розкриттю гуманістичних цінностей — свободи, гідності, відповідальності. Такий підхід не просто формує знання з історії, а виховує свідомого громадянина, здатного критично мислити, ототожнювати себе з учасниками минулих подій і відповідати за майбутнє своєї країни.

ВИСНОВКИ

Аналіз науково-педагогічної літератури засвідчив, що громадянська компетентність є ключовою складовою сучасної освіти, яка інтегрує знання, навички, цінності та установки, необхідні для ефективної участі особистості в житті демократичного суспільства. Вона включає когнітивний, ціннісно-мотиваційний та діяльнісний компоненти, що забезпечують не лише політичну освіченість, а й здатність до критичного мислення, соціальної активності, правової обізнаності та відповідального ставлення до суспільних процесів.

Формування громадянської компетентності у шкільному середовищі повинно здійснюватися комплексно – через оновлений зміст історичної освіти, застосування інтерактивних методів, міжпредметну інтеграцію, розвиток медіаграмотності, залучення до проєктної діяльності.

Залучення учнів до аналізу діяльності історичних діячів сприяє розвитку критичного мислення, морального самовизначення, а також здатності оцінювати події минулого в контексті сучасних викликів. Використання методів створення історичних портретів, дискусій, аналізу джерел та інтегрованих завдань забезпечує глибоке осмислення учнями історичних процесів і дозволяє виховувати не просто носіїв знань, а свідомих громадян України.

Особливої актуальності набуває вивчення біографії В'ячеслава Чорновола в контексті сьогодення, коли тема патріотизму, самопожертви та боротьби за незалежність і національну гідність виходить на перший план. Його незламність перед репресивною системою, послідовність у відстоюванні демократичних цінностей і безкомпромісна відданість ідеї вільної України є потужним моральним орієнтиром для сучасної молоді, яка також стоїть перед викликами захисту державності та свободи. Успішне виховання громадянської свідомості можливе лише за умов цілеспрямованого

педагогічного впливу, що базується на інтеграції змісту історичної освіти з громадянознавчим компонентом.

Особливої уваги потребує старший шкільний вік, коли формується особистісна громадянська позиція, критичне мислення та здатність до усвідомленого вибору. Інтерактивні методи, міжпредметна інтеграція, дослідницька діяльність і включення учнів у суспільно значущі практики є ключовими для ефективного формування громадянської компетентності. Таким чином, роль учителя полягає не лише у передаванні знань, а у створенні умов для становлення активного, відповідального й обізнаного громадянина.

У результаті проведеного дослідження було розглянуто ключові етапи життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності В'ячеслава Чорновола - одного з найяскравіших діячів українського дисидентського, а згодом і державотворчого руху. Проаналізовано його вплив на процеси формування демократичних цінностей, становлення національної свідомості та боротьби за незалежність України. У роботі розкрито світоглядні основи діяльності Чорновола та визначено його роль у становленні громадянського суспільства. В'ячеслав Чорновіл виростав у повоєнному селі на Черкащині, здобував освіту в умовах радянської системи, яка намагалася сформувати слухняного громадянина. Проте ще у студентські роки в Київському університеті він виявив незалежність мислення та критичне ставлення до нав'язаних ідеологем. Перші публікації, участь у студентських ініціативах і контакти з інтелігенцією заклали фундамент його громадянської позиції, яка базувалася на пошані до національної культури, свободи думки та історичної правди.

У 1960-х роках, під час активізації шістдесятницького руху, Чорновіл почав свою правозахисну діяльність. Його участь у розповсюдженні самвидаву, захист репресованих митців, публікація відомого тексту «Правосуддя чи рецидив терору?» свідчили про глибоку особисту переконаність у потребі демократичних змін. Ідеї гуманізму, культурного відродження та поваги до гідності особистості стали центральними у його

світогляді. В'ячеслав Чорновіл вирізнявся тим, що був не просто спостерігачем, а дієвим учасником історичних процесів, здатним формулювати чіткі вимоги до влади.

Дисидентський період його життя був сповнений випробувань. За свої переконання Чорновіл неодноразово був засуджений, відбував покарання в таборах суворого режиму, зокрема за участь у створенні та поширенні самвидавного журналу «Український вісник». Попри фізичний і психологічний тиск, він не зрікся своїх переконань. Цей етап його життя сформував постать морального лідера – не лише для його сучасників, а й для наступних поколінь.

У період перебудови Чорновіл активно включився в політичну діяльність. Як один із засновників та ідеологів Народного Руху України, він об'єднав навколо себе тих, хто прагнув незалежності, реформ і відродження національної ідентичності. Його участь у подіях серпня 1991 року, ініціативи у Верховній Раді та президентська кампанія стали виразом його політичного лідерства. Чорновіл мислив стратегічно, на десятиліття вперед, пропонуючи не лише шлях до незалежності, а й бачення України як демократичної, правової, європейської держави.

В'ячеслав Чорновіл – не лише активний учасник, а й хронікер українського визвольного руху. У своїх численних публіцистичних творах він осмислював події та явища новітньої української історії, аналізував процеси русифікації, політичної деградації радянської влади, моральної відповідальності інтелігенції. Його слово стало інструментом формування громадської думки, джерелом ідей для нової української політичної культури. Його праці, щоденники, виступи – неоціненне джерело для формування історичної пам'яті.

Для впровадження в освітній процес ідеї формування громадянської компетентності через вивчення життєвого шляху В'ячеслава Чорновола було запропоновано план-конспект інтегрованого уроку історії та громадянської освіти. В умовах сучасних викликів вивчення постаті В'ячеслава Чорновола

сприяє не лише глибшому розумінню української історії, а й актуалізації громадянських чеснот. Його життєвий приклад здатний надихати молодь до критичного мислення, активної участі в житті суспільства, пошани до демократичних ідеалів та національних цінностей. У шкільному курсі історії Чорновіл має розглядатися не лише як діяч минулого, а як моральний дороговказ для сьогодення. У сучасній українській педагогіці громадянська компетентність розглядається як ключова мета загальної середньої освіти. Її формування можливе через цілеспрямовану виховну діяльність, реалізацію компетентнісного, діяльнісного та особистісно-орієнтованого підходів у навчальному процесі.

У ході дослідження доведено, що вивчення біографій визначних діячів української історії сприяє вихованню в учнів моральних орієнтирів, патріотизму, громадянської відповідальності. Історичні постаті постають для учнів прикладом реального втілення громадянських ідеалів у конкретних історичних обставинах. Роль особистостей у шкільному курсі історії не лише розширює фактологічні знання, а й стимулює до осмислення складних етичних виборів, формування власної позиції, оцінки подій з урахуванням моральних чинників. Постать В'ячеслава Чорновола є показовою в цьому контексті, адже він є уособленням громадянської мужності, стійкості та відданості демократичним ідеалам.

Вивчення життєпису В'ячеслава Чорновола має потужний освітній потенціал, зокрема в аспекті формування ключових громадянських компетентностей. Його участь у дисидентському русі, захист прав людини, редакторська діяльність у самвидаві, засудження радянської ідеології, а згодом - активна участь у творенні української незалежної держави - усе це дає змогу учням побачити в його особі приклад цілісного, морально відповідального громадянина. Через вивчення його біографії учні можуть зрозуміти важливість особистої позиції, ролі лідерства, дійсної участі у громадському житті, відповідальності за долю країни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Офіційні нормативні документи

1. Державний стандарт базової середньої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 30.09.2020 № 898. URL : <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-deyaki-pitannya-derzhavnih-standartivpovnoyi-zagalnoyi-serednoyi-osvitii300920-898> (дата звернення: 18.03.2025).
2. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 20.03.2025).
3. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні, затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 20.03.2025).

Мемуари і публіцистика

4. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966–1969 рр.; упоряд. Валентина Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2003. 908 с.
5. Чорновіл В. Твори : У 10-ти т. Т. 3 /; упоряд. Валентина Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2006. 976 с.
6. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. Т. 5. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970–1984); упоряд. Валентина Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2007. 912 с.
7. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. Т. 7. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992) / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2011. 1080 с.
8. Чорновіл В. Твори : у 10-ти т. Т. 8. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993 – грудень 1995) / В. Чорновіл ; упоряд. Валентина Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2012. 1088 с.

9. Чорновіл В. Я нічого у Вас не прошу : Листи В. Чорновола до секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста. Торонто, 1968. 120 с.

Монографії та статті

10. Баран В. К. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр. К.: Видавничий дім «Альтернатива», 1999. 304 с.

11. Барладяну-Берладник В. НРУ як геополітичне явище. *Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали третьої Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса)*. Одеса : Астропринт, 1998. С. 6–9.

12. Бех І. Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості. *Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства : збірник наук. статей*. Черкаси, 2008. С. 3–6.

13. Бондар Т. І. Генеза поняття «соціокультурна компетентність». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. № 71(1). 2020. С. 24–30.

14. Венцева Н.О. Вивчення історичних постатей на уроках історії України у 7 класі. Харків: Основа, 2010. 126 с. URL: <https://www.calameo.com/read/00314184383d9a9aab434> (дата звернення: 20.05.2025).

15. Вивчення історичної особи на уроках історії. Політичний та історичний портрети. Методичні рекомендації. URL: http://historic.pnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/%D0%90%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB_%D0%BF%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F-2015-%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82 (дата звернення: 20.05.2025).

16. Власенко О. М. Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. № 62(1). 2019. С. 94–98.

17. Вторнікова Ю. С. Комунікативна компетентність у структурі ключових компетентностей громадян Європи. *Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць*. 2001. С. 88–94.
18. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія. Одеса : Астропринт, 1997. 380 с.
19. Громадський і громадянський. Мова: ДНК нації. 2023. URL: <https://ukr-mova.in.ua/library/paronimu/gromadskuj-i-gromadyanskuj> (дата звернення: 20.05.2025).
20. Давимука С. Львівський період державотворчої діяльності В. Чорновола 1990–1992 рр. *Чорноволівські читання*. Київ., 2003. С. 49–54.
21. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика : монографія. Тернопіль : Джура, 2011. 224 с.
22. Діденко Ю. В. Народний Рух у державотворчих процесах України (1989–2002) : монографія. Одеса : Астропринт, 2006. 176 с.
23. Діденко Ю. Народний Рух у державотворчих процесах України. *Український Південь*. 2007. 20–26 грудня. № 46.
24. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування та реалії. Монографія. Київ. 2022.
25. Желіба О. Складаємо історичний портрет. Деякі рекомендації щодо вивчення історичної особистості на уроках історії. *Історія України*. 2006. № 42. С. 16–17.
26. Задунайський В. Українське козацтво відродження та Народний Рух України (кінець 80-х – початок 90-х рр. XX ст.). *Схід*. Спецвипуск. 2009. № 6 (97). С. 30–32.
27. Іванов Є. Контент-аналіз тлумачення іншомовної компетентності в психолого-педагогічній літературі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія*. № 1(22). 2023. С. 34–44.

28. Камбалова Я.М. Методичні аспекти формування знань про історичну особистість в учнів загальноосвітньої школи; на прикладі теми «Кирило-Мефодіївське товариство». *Історія в школі*. 2016. № 11–12. С. 5–8.

29. Кліпкова О. І. Креативність та інноваційність як основні складові нового вектора в управлінні підприємством. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Економіка*. № 2(2). 2015. С. 76–80.

30. Кобута Л. П. Проблема структуризації НРУ в контексті формування багатопартійної системи. *Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю Незалежності України (25–26 травня 2011 р., м. Одеса)*. Одеса: Астропринт, 2011. С. 172–176.

31. Козинець І. І., Волкова М. А. Проблема професійної компетентності правника митниці. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. № 1(19). 2020. С. 182–186.

32. Козій М. К. Громадянськість – проблема педагогічна, актуальна та соціально цінна : навчально-методичний посібник. Київ : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. 276 с.

33. Коляда І. Теоретико-методологічні засади висвітлення ролі історичної особи на уроках історії України у 9 класі при вивченні теми: «Російсько-французька війна 1812 р. і Україна (І. Котляревський – організатор козацьких полків у війні 1812 р.)». *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2013. Вип. 21. С. 301–310.

34. Кошелєв О., Бескорса О. Роль учителя у формуванні громадянської компетентності учнів початкової школи. *Молодь і ринок*. № 10 (177). 2009. С. 55–59.

35. Кравцов В., Кравцова Т. Теоретичні засади формування громадянської компетентності майбутнього соціального педагога. *Наукові записки, Серія: Педагогічні науки*. № 103. 2012. С. 27–35.

36. Лещук А. І. Критичне мислення як одна з ключових компетентностей сучасного фахівця. *Матеріали XLVII науково-технічної*

конференції підрозділів ВНТУ. (Вінниця, 14–23 березня 2018 р.). URL : <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-ininv/all-ininv-2018/paper/view/5100> (дата звернення: 20.05.2025).

37. Методика вивчення історичних постатей на уроках історії України. *Освіта та самоосвіта*. URL: <https://referatss.com.ua/work/metodika-vivchennja-istorichnih-postatej-na-urokah-istoriiukraini/>.

38. Молоткіна В. Вивчення історичних постатей на уроках історії України як засіб формування креативності мислення учнів. *Український літопис*. 2023. № 2. С. 53-63. URL: <https://doi.org/10.31470/2786-8583-2023-2-53-63> (дата звернення: 20.05.2025).

39. Мохнюк Р. Теоретичні засади формування громадянської компетентності учнівської молоді. *Управління школою*. 2018. № 8(92). С. 5–7.

40. Наочність на уроках історії. *Історія в школі*. 2018. URL: <https://www.historyua.com/2018/08/17/naochnist-na-urokah-istoriyi/> (дата звернення: 20.05.2025).

41. Нехайчук Ю. Еволюція поглядів на роль видатних особистостей в історичному процесі. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Сер.: Філологічні науки. 2015. Вип. 7. С. 204–213

42. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої школи / за заг. ред. М. Грищенка. М-во освіти і науки України, 2016. 40 с.

43. Овчарук О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2015. № 23. С. 18–20.

44. Ольхіна Н., Рибак І. Особа в історії України. *Історія України*. 2003. № 29-32. С. 3-11.

45. Освіта на основі життєвих навичок. 2023. URL: <http://dlse.multycourse.com.ua/ua/page/15/53> (дата звернення: 20.05.2025).

46. Пінчук А. Методика формування в учнів знань про історичну особу. *Вісник Луганського нац. пед. ун-ту імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. 2006. № 19 (114). С. 67–72.
47. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960 – 1990) : Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. Київ : Смолоскип, 2013. 419 с.
48. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики*. Київ: К.І.С. № 31. 2004. С. 6–10.
49. Пометун О. І. Предметна компетентність учнів у процесі навчання історії. Практичний довідник вчителя історії. *Бібліотека журналу «Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання»*. 2015. № 2. С. 56–58.
50. Пометун О. І. Реалізація компетентнісного і діяльнісного підходів у сучасному підручнику історії. *Український педагогічний журнал*. 2015. № 2. С. 146–156.
51. Пометун О. І. Яким має бути інтерактивний урок: умови інтерактивного навчання. *Завуч*. 2005. № 28. С. 11–15.
52. Пометун О. І., Гупан Н. М., Власов В. С. Компетентнісно орієнтована методика навчання історії в основній школі: методичний посібник. Київ: ТОВ»КОНВІ ПРІНТ». 2018.
53. Пометун О. І., Фрейман Г. О. Методика навчання історії в школі. Київ : Генеза. 2006. 328 с.
54. Пометун О., Пироженко Л. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : наук.-метод. посібник / За ред. О. Пометун. Київ : А.С.К., 2003. 192 с.
55. Попович М. Стояв на варті українських інтересів: історик Роман Грицьків про В'ячеслава Чорновола. *Суспільне*. Львів. 24 груд. 2023. URL:

<https://suspiilne.media/lviv/644506-stoav-na-varti-ukrainskih-interesiv-istorik-romana-grickiv-pro-vaceslava-cornovola/> (дата звернення: 26.05.2025)

56. Провісники свободи, державності і демократії : Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України. Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. 454 с.

57. Ремех Т. О. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. № 2. 2018. С. 34–41.

58. Роговець О. В. Громадянська культура як складова етнокультури особистості. *Історія в школі*. 2017. № 6. С. 43–46.

59. Савчук В., Чаплиць О. Метод інтерв'ю в історико-біографічному дослідженні зі звуженою джерельною базою. *Ейдос*. 2014–2015. Вип. 8. С. 301–312.

60. Святокум О. Є., Поліщук Ю. О. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти (рівень стандарту). Харків: Ранок, 2019. 256 с.

61. Семко Л. П., Лапінський В.В. Інформаційні компетентності та шляхи їх формування. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості : зб. наук. праць за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів. (м. Херсон, 14 травня 2020 р.)*. С. 324–327.

62. Сергієнко Ю. Г. Роль НРУ в досягненні незалежності України. *Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали III Всеукраїнської конференції (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса)*. Одеса : Астропринт, 1998. С. 56–58.

63. Тоболін В. Вивчення життя і діяльності історичних осіб через використання схем-портретів. *Історія в школах України*. 1999. № 1. С. 25–28.

64. Три дні вересня вісімдесят дев'ятого : матеріали Установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. Київ, 2000. 495 с.
65. Тронько Т.В. Вивчення життя і діяльності історичної особи: огляд методичної літератури. *Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання Збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Дев'ятого Всеукраїнського науково-практичного семінару (26–27 березня 2015 року)*. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. С. 196–205.
66. Угрин Л. Я., Щурко О.М. Громадянська компетентність в умовах сучасної демократії. *Науковий журнал «Політикус»*, № 6. 2021. С. 73–78.
67. Український інститут розвитку освіти. Нова українська школа: ключові компетентності. 2020. URL : <https://uied.org.ua/nova-ukrayinska-shkola-klyuchovi-kompetentnosti/>.
68. Устінова Г. В. Деякі питання багатопартійності в Україні. *Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали V (позачергової) Всеукраїнської наукової конференції (14–15 вересня 2001 року, м. Одеса)* / ред. кол. : Г. І. Гончарук (голова), Н. Т. Малуха, І. В. Місевра та ін. Одеса : Астропринт, 2001. С. 165–168
69. Формування громадянської компетентності старшокласників засобами різних предметів. 2023. URL : <https://www.ippo.if.ua/predmety/pravo/media/files/%20%D0%93%D0%A0%D0%9E%D0%9C%D0%90%D0%94> (дата звернення: 20.05.2025).
70. Цільмак О. М. Складові структури компетентностей. *Наука і освіта*. № 1–2. 2009. С. 128–135.
71. Чорновіл В. Пульс Української незалежності: Колонка редактора; вступ. стаття та післямова Леся Танюка. К. : Либідь, 2000. 624 с.
72. Шахрай В. М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства. *Український соціум*. № 2(25). 2008. С. 123–134.

73. Шестоपालюк О. Громадянська освіта як фактор формування громадянських компетентностей сучасної молоді. *Рідна школа*, № 3. 2010. С. 33–35.

74. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: Видавництво ХНАДУ, 2017. 324 с.

Підручники та навчальні програми

75. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. К.: Літера ЛТД, 2019. 288 с.

76. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти (рівень стандарту). Київ: Генеза, 2019. 256 с.

77. Галімов А. А., Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2019. 272 с. URL: <https://lib.imzo.gov.ua/yelektronn-vers-pdruchnikv/11-klas/4-storya-ukrani-11-klas/> (дата звернення: 26.05.2025)

78. Даниленко В. М. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2019. 304 с. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history> (дата звернення: 26.05.2025).

79. Інститут модернізації змісту освіти. Офіційний сайт. Навчально-методична скарбниця НУШ 5-6 класи. xlsx: Громадянська та історична освітня галузь. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://docs.google.com/spreadsheets/d/1mC99CMln4MEbhWG4v62ptgK8i0MpJAv/editgid=7959224715> (дата звернення: 20.05.2025).

80. Історія України. Всесвітня історія. 6 - 11 класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти (наказ Міністерства освіти і

науки України від 03 серпня 2022 року № 698). URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

81. Концепція «Нова українська школа». 2016. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 20.05.2025).

82. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. Наказ МОН України № 527 від 06.06.2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/661/694/2d5/6616942d5ffb0528156496.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

83. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 893-р). URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/371070___699564 (дата звернення: 20.05.2025).

84. Кульчицький С. В. Історія України : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2019. 336 с. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history.php> (дата звернення: 26.05.2025).

85. Міністерство освіти і науки. Офіційний сайт. Всесвітня історія. Історія України. 6–11 класи. Навчальні програми для закладів загальної середньої освіти. Київ: HREK-PRES-2022: URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf> (дата звернення: 20.05.2025).

86. Мудрий М. М. Історія : Україна і світ : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Генеза, 2019. 288 с. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history.php> (дата звернення: 26.05.2025).

87. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. Історія України. Всесвітня історія. 5–11 класи: наказ Міністерства освіти і науки України від 03 серпня 2022 року № 698. 106 с. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navch.progr.2022.WH.HU.6-11.pdf>

2/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf (дата звернення: 20.05.2025).

88. Сизова А. В. Календарно-тематичне планування з історії України, 11 клас (профільний рівень) : методичний матеріал; укладено згідно з навчальною програмою «Історія України. Всесвітня історія. 6–11 класи» (наказ МОН України від 03.08.2022 № 698). Київ, 2022. 206 с. URL: <https://vseosvita.ua/library/kalendarno-tematychne-planuvannia-z-istorii-ukrainy-11-klas-profilnyi-riven-zghidno-z-navchalnoi-prohramoi-nakaz-ministerstva-osvit-y-i-nauky-ukrainy-580035.html> (дата звернення: 26.05.2025).

89. Хлібовська Г. Історія України. Рівень стандарту: підручник для 11 класу закладів загальної освіти. Тернопіль: Астон, 2019. 256 с.

90. Хлібовська Г. М., Наумчук О. В., Крижановська М. Є., Гирич І. Б., Бурнейко І. О. Історія України : підручник рівень стандарту для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Астон, 2019. 280 с. URL: https://znayshov.com/Books/Details/anhliiska_mova/1klas/istoriia_11_khlibovska/389 (дата звернення: 26.05.2025).

Енциклопедичні видання

91. Академічний тлумачний словник української мови. Громадянський. 2003. URL : <http://sum.in.ua/s/ghromadjanskyj>. (дата звернення: 20.05.2025).

92. Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Частина 1. Харків: Харківська правозахисна група; «Права людини», 2006. 1–516 с.; Частина 2. 517–1020 с.

93. Педагогічний словник. Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки ; за ред. М.Д. Ярмаченка. Київ: Педагогічна думка, 2001. 516 с.

Дисертації

94. Пінчук А.С. Методичні засади висвітлення історичних постатей у шкільних курсах історії (30–80-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. канд. пед. наук / А.С. Пінчук; Ін-т педагогіки АПН України. К., 2006. 21 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Тема уроку:

**«Дисидентський рух в Україні в 60-х – на початку 80-х років ХХ століття:
шлях спротиву й мужності (на прикладі В'ячеслава Чорновола)»**

Мета уроку:

навчальна:

- ознайомити учнів з біографією та громадсько-політичною діяльністю В'ячеслава Чорновола; */інформаційна, історична/*
- розкрити суть, причини активізації й форми дисидентського руху в УРСР; */інформаційна, логічна/*

- з'ясувати роль Української гелісінкської групи (УГГ) та реакцію радянської влади; */інформаційна, історична/*

дослідити участь В. Чорновола в «Русі опору». */інформаційна, критична/*

розвивальна:

- розвивати критичне та історичне мислення; */критична, історична/*
- удосконалювати хронологічну й інформаційну компетентність (встановлення послідовності подій дисидентського руху, робота з датами арештів і акцій); */хронологічна, інформаційна/*
- удосконалювати навички аналізу джерел і порівняння фактів (спогади дисидентів, офіційні довідки, газетні публікації); */інформаційна, логічна/*
- стимулювати творче осмислення історичних подій (створення інтелект-карт, сенканів, групові дискусії); */логічна, креативна/*

виховна:

виховувати повагу до національних героїв і гордості за українську інтелігенцію доби спротиву; */аксіологічна, історична/*

формувати почуття патріотизму (усвідомлення значення особистих подвигів у боротьбі за свободу); */аксіологічна, громадянська/*

розвивати громадянську позицію та усвідомлення цінності свободи слова й прав людини; */громадянська, соціальна/*

Обладнання:

Портрет В'ячеслава Чорновола

Фотовиставка «Щоденник українського лідера»

Витяги з дисидентських текстів (Чорновіл, Стус, Литвин)

Презентація з хронологією арештів

Сценарій для рольової гри (суд над дисидентом)

Відеофрагменти

Карта репресій в УРСР

Тип уроку:

Урок засвоєння нових знань з використанням інтерактивних форм роботи, аналізу джерел та творчих завдань (міні-проекти, рольова гра, інсценізація).

Основні поняття і терміни:

Дисидент, правозахисник, інакодумець

Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ)

Українська Гельсінська спілка (УГС)

Народний Рух України (НРУ)

Епіграф уроку:

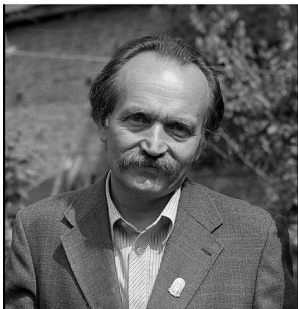
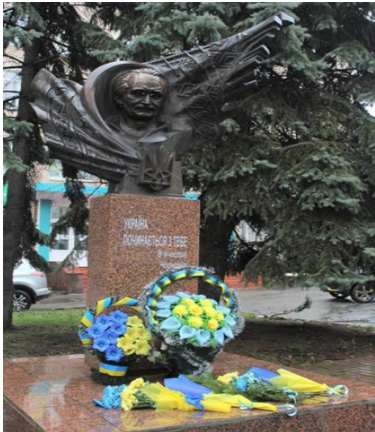
«Дай, Боже, нам любити Україну понад усе сьогодні –
маючи, щоб не довелося гірко любити її, втративши»

В'ячеслав Чорновіл

Проблемне питання:

Чи може один голос змінити хід історії?

Хід уроку

Час	Етап уроку	Діяльність учителя	Діяльність учнів	Компетентності
2 хв	Організація класу	Привітання, оголошення теми. Створення емоційного фону. В'ячеслав Чорновіл, травень 1989 р. 	Налаштовуються на роботу.	комунікативна, особистісна

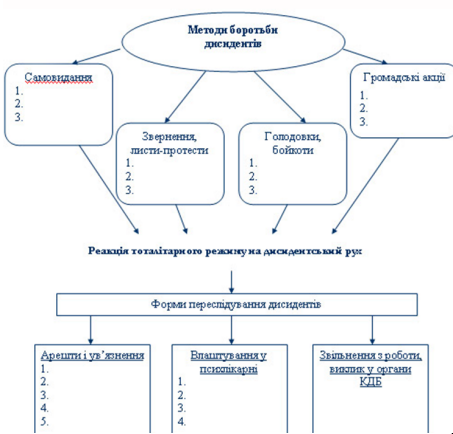
3 хв	Мотивація навчальної діяльності	На екрані – чорно-білі фото людей у в’язничних халатах, обкладинка самвидавного «Українського вісника», цитата: «Свобода – це не привілей. Це обов’язок». – В’ячеслав Чорновіл Запитання-виклик: Що вам відомо про дисидентів? Хто вони були – злочинці чи герої? Чому їх переслідувала радянська влада? <table><tr><th>№</th><th>Напрямки дисидентства</th><th>Критика політики в СРСР</th><th>Прагнуні до</th></tr><tr><td>1</td><td>Правозахисний</td><td>Викриття тоталітарного режиму</td><td>Забезпечення демократичного розвитку СРСР</td></tr><tr><td>2</td><td>Релігійний</td><td>Критика атеїстичного виховання</td><td>Вільного волевиявлення релігійних уподобань (на Україні відродження греко-католицької церкви)</td></tr><tr><td>3</td><td>Національний</td><td>Засудження політики денационалізації, русифікації</td><td>Відродження престижу української мови, культури, видання українськомовних періодичних видань і т.д.</td></tr></table> 1. Арешти: • 1-ша хвиля арештів — серпень–вересень 1965 р. (заарештовано 25 осіб); • 2-га хвиля арештів — 1970–1972 рр. (заарештовано понад 100 осіб); • 3-тя хвиля арештів — початок 1980-х рр. (заарештовано близько 60 осіб).	№	Напрямки дисидентства	Критика політики в СРСР	Прагнуні до	1	Правозахисний	Викриття тоталітарного режиму	Забезпечення демократичного розвитку СРСР	2	Релігійний	Критика атеїстичного виховання	Вільного волевиявлення релігійних уподобань (на Україні відродження греко-католицької церкви)	3	Національний	Засудження політики денационалізації, русифікації	Відродження престижу української мови, культури, видання українськомовних періодичних видань і т.д.	Метод «Шторм думок»: учні швидко висловлюють усе, що знають про дисидентів. Вчитель записує ключові слова на дошці: опір, табори, самвидав, суди, Чорновіл, Стус, Гельсінська група. Підсумкове питання: «Чому, ризикуючи всім, ці люди не мовчали?»	інформаційна, історична, логічна, критична, комунікативна
№	Напрямки дисидентства	Критика політики в СРСР	Прагнуні до																	
1	Правозахисний	Викриття тоталітарного режиму	Забезпечення демократичного розвитку СРСР																	
2	Релігійний	Критика атеїстичного виховання	Вільного волевиявлення релігійних уподобань (на Україні відродження греко-католицької церкви)																	
3	Національний	Засудження політики денационалізації, русифікації	Відродження престижу української мови, культури, видання українськомовних періодичних видань і т.д.																	
5 хв	Оголошення теми уроку	На екрані з’являється тема уроку, його мета, ключові поняття, епіграф. На дошці – проблемне питання: «Чи може один голос змінити хід історії?»	Після того – звучить голос учня: «Ми сьогодні перегорнемо сторінки не	інформаційна, історична, аксіологічна																

		Сьогодні ми звертаємося до постаті, яка стала символом незламності духу. Перед нами – В’ячеслав Чорновіл. Людина, якій історія присудила місце серед національних велетів, а держава – звання Героя України. Але найбільшу шану йому віддає народ – своєю пам’яттю. Ми постанемо перед ним не просто як перед історичною особою, а як перед пророком нації, якого, за словами Журавського, «не любили за любов до України». Це був голос совісті, що лунав попри заборони, тиск, в’язниці. Щоб вшанувати цю Величну Людину – хлопець і дівчина у вишиванках підходять до портрета Чорновола, запалюють свічку пам’яті. У класі панує тиша. Хвилина мовчання.	підручника – а долі. Долі, що пульсує боротьбою, вірою, болем і свободою. Бо життя В’ячеслава Чорновола – це запитання і до нас: Чи гідні ми цієї жертви? Чи здатні ми берегти свободу так, як він її здобував?»	
25х в	Вивчення нового матеріалу	Перегляд презентації. https://naurok.com.ua/prezentaciya-v-yacheslav-chornovil-253106.html Україна починається з тебе» В’ячеслав Чорновіл В’ячеслав Чорновіл (1937 — 1999) 2. Рольова гра	Учні поглиблюють знання про життя і діяльність В. Чорновола.	інформаційна, критична, історична, комунікативна, логічна, аксіологічна

		Лист І. Дзюби, І. Світличного, Н. Світличної, Л. Костенко, А. Горської щодо судового процесу над В. М. Чорноволом «29 грудня 1967 р. Першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту Ми, присутні на судовому засіданні в справі В. М. Чорновола, побачили, що суд цього свого обов'язку не виконав. Він проводився некваліфіковано і необ'єктивно. Його вирок перебуває в разючій невідповідності до матеріалів слідства і звинувачення і скидається на особисту помсту, розправу наділених владою осіб над людиною, що по-інакшому думає і насмілюється критикувати дії окремих представників радянських установ, тобто здійснює своє конституційне право». Запитання 1. За що судили В. Чорновола? 2. Чому взагалі міг відбутися подібний суд? 3. Чи були подібні суди винятковим явищем? <i>Інформація вчителя:</i>	Ролі для учнів (розподіляються заздалегідь): В'ячеслав Чорновіл – відважно тримає оборону і доводить законність своєї боротьби. Адвокат Чорновола – намагається обґрунтувати його невинуватість з позицій прав людини. Прокурор СРСР – аргументує звинувачення згідно з радянськими законами. Суддя – формально «керує» процесом (може бути учень або вчитель).	
--	--	--	--	--

	У травні 1963 року переїхав до Києва, щоб продовжити наукову роботу з історії української літератури. 4 вересня 1965 року виступив разом з Іваном Дзюбою та Василем Стусом у кінотеатрі «Україна» на прем'єрі фільму Параджанова "Тіні забутих предків" з протестом проти арештів української інтелігенції. За відмову давати свідчення на закритому суді братів Горинів В. Чорновола засудили до трьох місяців примусових робіт. Наступний вирок у листопаді 1967 року - жорстокіший: 3 роки ув'язнення в таборах суворого режиму. Причиною і цього разу виявилася журналістика: Вячеслав Чорновіл уклав документальну збірку «Лихо з розуму». (Портрети двадцяти «злочинців»), де подав	Секретар суду – веде протокол. Свідки-правозахисники – виголошують заяви (наприклад, Василь Стус, Левко Лук'яненко, Ірина Калинець). Свідки обвинувачення – «представники влади» (вигадані імена). Журналісти міжнародних ЗМІ – ставлять питання під час «прес-конференції» після процесу. Глядачі – решта класу, які в кінці голосують: винен чи ні? Хід гри: Вступне слово ведучого (вчителя) –	
--	--	---	--

	матеріали про арештованих у 1965 році шістдесятників. Після звільнення 1969 року з великими труднощами вдалося влаштуватися на роботу. Після звільнення 1969 року з великими труднощами вдалося влаштуватися на роботу. Під час відомої страхотної загальноукраїнської "зачистки" 1972 року його арештовують знову — попереду суд і вирок: 6 років таборів і три роки заслання. Це знову суд над журналістом. На початку 1978 року був відправлений етапом на заслання в с. Чаппанду (Якутія), де працював чорноробом у радгоспі, пізніше в Нюрбі — постачальником. 22 травня 1979 року Чорновіл став членом Української гельсінської групи.	короткий історичний контекст. Відкриття судового засідання. Виступ прокурора — зачитує офіційне обвинувачення. Захист і слово Чорновола — аргументи з його справжніх промов (можна дати тексти). Допити свідків. Дебати між обвинуваченням і захистом. Останнє слово Чорновола — емоційний виступ. Голосування глядачів (учнів). Рефлексія: учні розповідають, що відчули, чи змінили свою думку. Матеріали для підготовки:	
--	--	---	--

		 Перша спроба українських дисидентів створити політичну опозицію комуністичному режиму, за що в 1980 році утретє був заарештований і засланий на п'ять років до Якутії без права виїзду в Україну. Із Атеню Пашко у Якутії. Літо 1979 року	Виступи В'ячеслава Чорновола на суді. Статті з «Українського вісника». Витяги з радянських звинувачувальних документів. Цитати з виступів Василя Стуса, Левка Лук'яненка.	
5 хв	Узагальнення знань	Заповнення таблиці: Реакція тоталітарного режиму на дисидентський рух 	Робота дітей з підручником, заповнення таблиці.	інформаційна, логічна, хронологічна
5 хв	Рефлексія	Метод «Мікрофон»: Що найбільше вразило? Учні сідають півколом або у формі «пресконференції». У центрі – іграшковий мікрофон (можна використати	Формулюють судження: «Мене вразило, що він провів 15 років у таборах і не зламався».	комунікативна, особистісна, аксіологічна, критична

		маркер, лінійку або будь-який предмет-символ). Вчитель зачитує фразу-запуск: «Сьогодні ми пройшли шляхом боротьби В'ячеслава Чорновола. Що вразило вас найбільше?» Мікрофон передається по черзі. Говорить лише той, у кого «мікрофон». Учень може сказати: «Мене вразило...» «Я задумався над...» «Я б хотів дізнатись більше про...» «Це навчило мене...»	«Було дуже несправедливо, що його судили за правду». «Його сила духу – приклад для кожного». «Я вперше зрозумів, як небезпечно було просто говорити правду». «Хотілося б прочитати його «Український вісник»».	
2 хв	Домашнє завдання	Есе: «Мій вибір – свобода». Рекомендації для написання: Обсяг: 1–1,5 сторінки (в зошиті або друкований варіант). Структура: Вступ: Що для мене означає слово «свобода»? Основна частина: Як я розумію свободу у щоденному житті? Чому В'ячеслав Чорновіл обрав саме цей шлях? Як би я вчинив на його місці?	Він перший піднявся. Він перший промовив. І перший поклявся за рідную мову, За рідну Вітчизну, за тризуб і прапор Він перший почав «Ще не	інформаційна, ціннісно-світоглядна, грамотність, критична

		Приклади боротьби за свободу в наш час. Висновок: Чи готовий я зробити свій вибір на користь свободи? ЯКБИ МЕНЕ ЗАПИТАЛИ, ЧИ ЖАЛКУЮ Я ЗА ТИМ, ЯК СКАЛОСЯ МОЄ ЖИТТЯ, ПРО ВІДСИДЖЕНІ 15 РОКІВ, Я Б ВІДПОВІВ: АНІТРОХИ. І ЯКБИ ДОВЕЛОСЯ ПОЧИНАТИ ВСЕ СПОЧАТКУ ТА ВИБИРАТИ, Я Б ОБРАВ ЖИТТЯ, ЯКЕ ПРОЖИВ. В ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІА	вмерла...» співати. В тюремних застінках, в заслання етапах Як довго ж кати його стали вбивати! Вони полювали на нього повсюди, Хоча, як дивитись, не звірі то – люди. Цькували всякчас, бруд на голову лили, Але не зламали його й не скорили. Він перший устав і підняв в небо синє Твій прапор, гордися, моя Україно! Він перший пішов і в могилу героєм Нової держави і рідную мову Вже чує без утисків з світу другого: «Хвала	
--	--	--	--	--

			Україні! І слава герою!» Ігор Федчишин (Борода)	
--	--	--	--	--

Сторінка в підручнику за темою:

3. «Український вісник». Арешти дисидентів 1972 р.

На початку 1970 р. у Львові вийшов перший номер часопису «Український вісник». Це перший позацензурний журнал, який почали видавати в Україні. Його ініціатором і головним редактором був **В'ячеслав Чорновіл**. Журнал мав кореспондентів у багатьох містах України. У ньому подавалася інформація про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв'язнів, акції протесту тощо. Редколегія підкреслювала, що журнал не є антикомуністичним або антирадянським, а навпаки, цілком легальним конституційним виданням. Проте він друкувався на друкарській машинці на цигарковому папері й поширювався підпільно. Упродовж 1970–1971 рр. В. Чорновола вдалося випустити п'ять номерів журналу, з яких чотири потрапили за кордон. Шостий випуск з'явився в Києві в 1972 р. Його підготували співробітники Інституту філософії АН УРСР В. Лісовий і Є. Пронюк. В. Чорновола в цей час уже заарештували.

ОСОБИСТІСТЬ

В'ячеслав Чорновіл (1937–1999)

Учасник дисидентського руху з середини 1960-х. У 1967 р. випустив у самвидав книжку «Лихо з розуму», у якій йдеться про події 1965 р., коли за «антирадянську» діяльність було заарештовано та засуджено 20 українських інтелігентів. Книжка стала першою ґрунтовною працею про ситуацію в Україні, яка потрапила на Захід з України після Другої світової війни й привернула увагу світової громадськості до українського питання. Кілька разів ув'язнений. Загалом провів у таборах 17 років. Редактор першого незалежного часопису – «Український вісник» (1970–1972, 1987–1989), співзасновник Української Гельсінської спілки (1988). Один із засновників Народного руху України. Фаховий політик – народний депутат і учасник президентських перегонів, лідер опозиції.

«Чорновіл В. М. 1967 р. написав «твір» під назвою «Лихо з розуму», у якому зводив наклеп на радянську дійсність, діяльність судово-слідчих органів, брав під захист осіб, засуджених у свій час за антирадянську пропаганду... Чорновіл В. М. за вироком суду визнаний винним у тому, що він у 1966–1967 рр. писав і розповсюджував «твори», у яких свідомо наводив неправдиві наклепницькі факти, які ганьблять радянський державний і суспільний лад, і згідно зі статтею 187-1 Кримінального кодексу УРСР засуджений до позбавлення волі у виправно-трудовій колонії строком на три роки... Чорновіл В. М. винним себе не визнав, свої дії вважав правомірними, тому що цими творами він нібито звертався до офіційних органів із метою вжиття ними заходів для виправлення судових помилок і полегшення долі осіб, засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду» (з листа співробітника прокуратури до ЦК КПУ з приводу судового процесу над В. Чорноволом).

- » 1. У чому компартійно-радянська влада вбачала небезпеку праці В. Чорновола «Лихо з розуму»? » 2. Чи були підстави у влади переслідувати автора? » 3. Як характеризує В. Чорновола як особистість той факт, що він відмовився визнавати себе винним?